

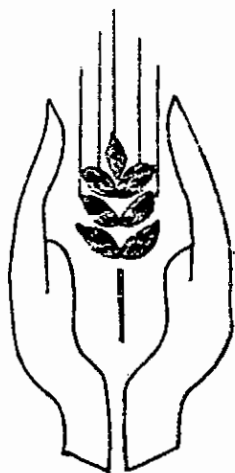
Τ.Ε.Ι. ΠΑΤΡΩΝ

ΤΜΗΜΑ : ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ

ΣΧΟΛΗ : ΔΙΟΙΚΗΣΗ & ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Π Τ Υ Χ Ι Α Κ Η Ε Ρ Γ Α Σ Ι Α

ΘΕΜΑ : "ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΚΛΗΡΟΥ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ"

της σπουδάστριάς

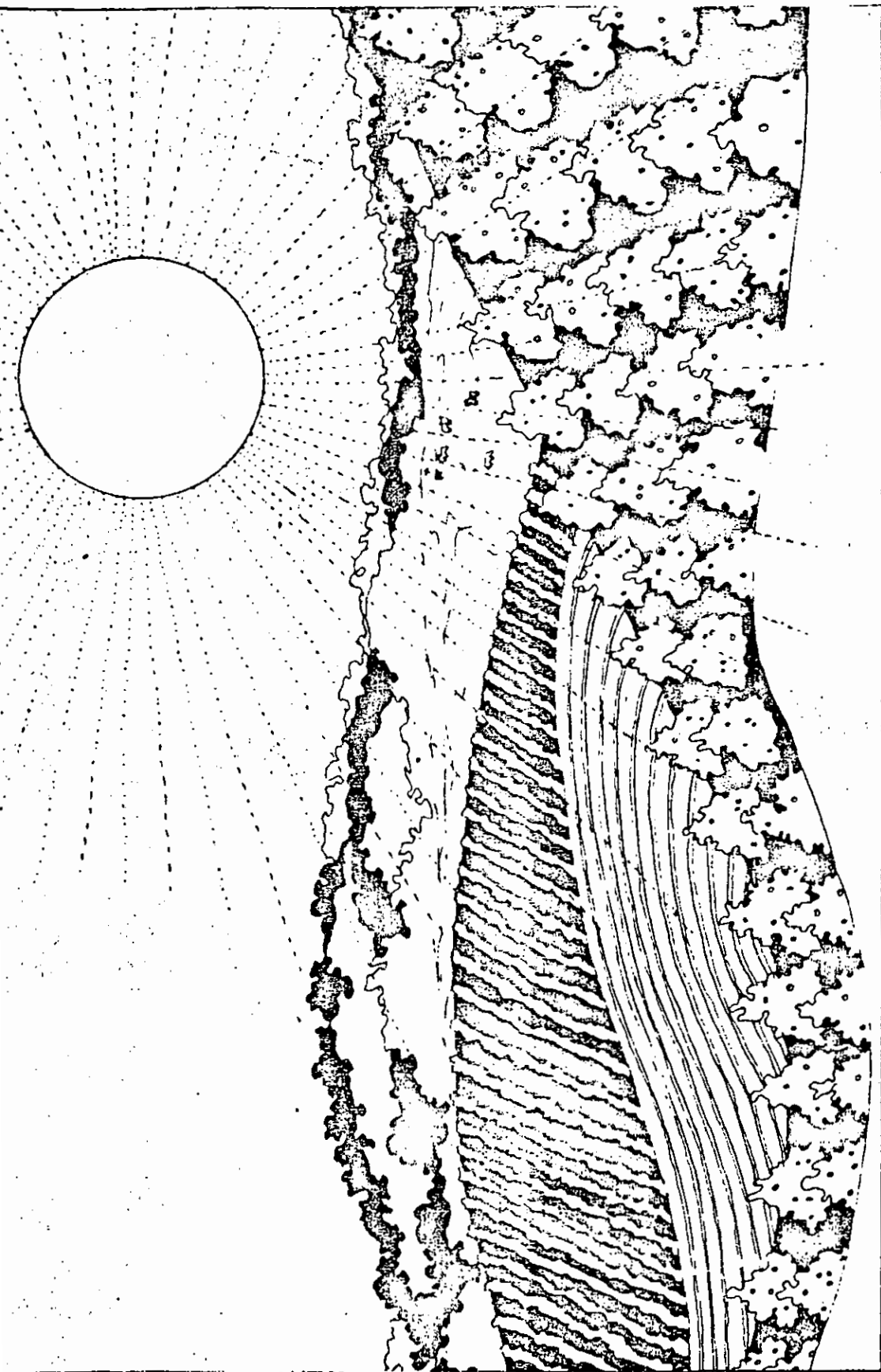
ΕΥΤΥΧΙΑΣ Γ. ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ

Εισηγητής : ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΚΑΦΟΥΣΙΑΣ

ΑΙΓΙΟ 1989

ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ | 1170

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Στόχος αυτής της εργασίας είναι ο εντοπισμός και η ανάλυση ενός από τα προβλήματα της Αγροτικής Οικονομίας της Ελλάδας, αφού παραμένει η πιο ευαίσθητη πλευρά της εθνικής μας οικονομίας. Το πρόβλημα του αγροτικού κλήρου λοιπόν είναι το αντικείμενο της εργασίας αυτής, το οποίο είναι κεντρικό ζήτημα στη διαδρομή της νεώτερης ιστορίας της χώρας μας.

Σαν άμεσα ενδιαφερόμενο άτομο (μέλος αγροτικής οικογένειας) θέλησα να παρουσιάσω την πορεία του ζητήματος αυτού από την Τουρκοκρατία έως σήμερα. Οι αδυναμίες που παρουσιάζει ο μικρός κλήρος στην Ελλάδα δίνουν μία ουσιαστική εντύπωση του προβλήματος. Οι αδυναμίες αυτές όμως δεν παύουν να έχουν εφικτές προτάσεις και λύσεις. Αν και η λύση του προβλήματος αυτού είναι ένα μακρόπνοο έργο, πιστεύω πως θα μπορέσω με κάποιο τρόπο να περάσω το μήνυμα που στέλνει ο αγρότης σε όλους μας. Ένα μήνυμα το οποίο δεν είναι νέο, όμως το εύρος του είναι μεγάλο και συλλαμβάνεται πιο καθαρά απ' όλους τους δέκτες. Το μήνυμα λέει: " Αν το εισόδημα της γεωργίας δεν γίνει ανταγωνιστικό προς εκείνο των ανθρώπων των πόλεων και αν προοδευτικά δεν γίνει ισοδύναμο προς αυτό, τότε η αμπώτιδα της φυγής από το χωριό, δεν θα σταματήσει".

Παρατηρούμε ότι το πρόβλημα πήρε μεγαλύτερη ένταση με την ένταξή μας στην Ε.Ο.Κ. Σ' αυτό ακριβώς το σημείο παρουσιάζω τα προβλήματα που αντιμετώπισε η αγροτική πολιτική και τις προοπτικές που ανοίγονται για τον αγροτικό τομέα.

Αυτή η απλοϊκή προσπάθεια, με έντονο το στοιχείο της ανθρώπινης συμπάθειας περιμένω να γίνει ένας κρίκος για το μέταλλο που θα κρεμάσουμε στα στήθη των αγροτών μας. Γιατί

είναι αυτοί που μοχθούν περισσότερο απ' όλους μας, εσοδεύουν λιγότερο απ' όλους μας, βρίσκονται σε μεγαλύτερη απόσταση από τον πολιτισμό. Βέβαια υπάρχουν και άλλοι λόγοι εκτός απ' αυτούς, όπως η εξασφάλιση της ισορροπίας στο δημογραφικό μας ισοζύγιο για τα αγαθά με τα οποία μας εφοδιάζουν, για την καρτερικότητα που δείχνουν στις προσωπικές και εθνικές περιπέτειες, για τις δοκιμασίες του σημερινού τους βίου.

Η εργασία αποτελείται από τα εξής κεφάλαια:

1) Κεφάλαιο 1: Στο κεφάλαιο αυτό γίνεται μια προσπάθεια να παρουσιαστεί το πρόβλημα του μικρού κλήρου από το οθωμανικό κράτος έως σήμερα. Έτσι βλέπουμε τη θέση των αγροτών μέσα στην ανερχόμενη οθωμανική κοινωνία και τη λειτουργία του συστήματος της γαιοκτησίας. Επίσης βλέπουμε πως μέσα από την Οθωμανική Κρίση εμφανίστηκαν τα τσιφλίκια και εδώ ακριβώς γίνεται μια ανάλυση του θεσμού των τσιφλικιών.

Δεν σταματάμε όμως εδώ. Το πρόβλημα του μικρού κλήρου συνεχίζεται και στη Νεοελληνική Κοινωνία. Εδώ βλέπουμε το πρόβλημα της γαιοκτησίας, το ζήτημα των εθνικών γαιών και των τσιφλικιών, στην Νεώτερη Ελλάδα. Και το κεφάλαιο κλείνει με την Αγροτική Μεταρρύθμιση και το Αγροτικό Ζήτημα.

2) Κεφάλαιο 2: Σκοπός του κεφαλαίου αυτού είναι να εντοπιστούν τα προβλήματα και οι επιπτώσεις του μικρού κλήρου στην ελληνική γεωργία. Έτσι έχουμε σαν πρώτο πρόβλημα την μικρή έκταση και τον πολυτεμαχισμό. Ακολουθούν, η έλλειψη οριζόντιας και κάθετης οργάνωσης και το χαμηλό επίπεδο τεχνικής αποτελεσματικότητας.

3) Κεφάλαιο 3: Αφού εντοπίστηκαν τα προβλήματα πρέπει να βρεθούν λύσεις για την αντιμετώπισή τους. Αυτό ακριβώς μας δίνει

αυτό το κεφάλαιο και συγκεκριμένα σαν λύσεις προτείνονται η αύξηση του μέσου μεγέθους του γεωργικού κλήρου, η οριζόντια και κάθετη οργάνωση της γεωργικής παραγωγής, μία συνθετική αντιμετώπιση του προβλήματος και τέλος ο αναδασμός.

4) Κεφάλαιο 4: Όμως η Ελλάδα έχει ήδη γίνει μέλος της Ε.Ο.Κ. και θα ήταν παράλειψη αν δεν αναφερόμασταν στα προβλήματα που αντιμετωπίζει η Ελλάδα σε σχέση με την Ε.Ο.Κ. και ποιά Αγροτική Πολιτική εφαρμόζει.

Τέλος στο Παράρτημα 1 υπάρχουν κάποιες πρόσθετες σημειώσεις και στο Παράρτημα 2 υπάρχουν πίνακες οι οποίοι βοήθησαν στις παρατηρήσεις των πιο πάνω κεφαλαίων.

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΜΙΚΡΟΥ ΚΛΗΡΟΥ

Ένα από τα χαρακτηριστικά διαρθρωτικά προβλήματα της αγροτικής οικονομίας είναι ο μικρός και κατατεμαχισμένος κλήρος. Στο γεγονός του κατατεμαχισμού της αγροτικής ιδιοκτησίας ρόλο έπαιξε η ταξική διαφοροποίηση των αγροτών μας που οδηγεί από τη μία μεριά στη συγκέντρωση και από την άλλη στην ελαχιστοποίηση και κατακερματισμό της ιδιοκτησίας, η οποία σήμερα είναι οικογενειακού τύπου. Η κατάσταση αυτή οφείλεται σε ιστορικά, οικονομικά και πολιτικά αίτια. Επίσης ένας άλλος λόγος που έπαιξε κάποιο ρόλο στη δημιουργία του προβλήματος του μικρού κλήρου στην Ελλάδα είναι το κληρονομικό δίκαιο και ο θεσμός της προίκας με αποτέλεσμα η ήδη διαιρεμένη ιδιοκτησία να μοιραστεί σε περισσότερα τμήματα.

Στις αιτίες του τεμαχισμού μπορούμε να προσθέσουμε και τη διαφορά του περιβάλλοντος (τοπικές διαφορές της γονιμότητας του εδάφους, της κλίσεώς του και άλλων στοιχείων) που συχνά παίζει καταλυτικό ρόλο στην "κονιορτοποίηση" της αγροτικής ιδιοκτησίας.

Το μικρό μέγεθος της αγροτικής εκμετάλλευσης, ο πολυτεμαχισμός της και η διασπορά των αγροτεμαχίων της αποτελούν εμπόδια στην εξέλιξη του αγροτικού τομέα, ιδιαίτερα στο επίπεδο της εκμηχάνισης, της άρδευσης κλπ. Επιπλέον προκύπτει και μία απώλεια σε καλλιεργήσιμη επιφάνεια, απώλεια που οφείλεται στα σύνορα και στους φράχτες που υπάρχουν ανάμεσα στα μικρά αγροτεμάχια.

Το πρόβλημα του μικρού κλήρου προσδιορίζεται βασικά από δύο στοιχεία:

Πρώτο, η εξέλιξη της τεχνολογίας, η οποία συνδέεται με την ευρύτερη χρήση του κεφαλαίου.

Δεύτερο, η αντίληψη για κοινωνική δικαιοσύνη, που δίνει μια άλλη διάσταση στο πρόβλημα. Ο μικρός κλήρος, δηλαδή δεν εξασφαλίζει στους συντελεστές παραγωγής που απασχολεί ανάλογη αμοιβή με τους άλλους τομείς της οικονομίας.

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Ι.

Α. Η ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΚΛΗΡΟΥ ΣΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Α.1. Οι αγρότες μέσα στο ανερχόμενο Οθωμανικό Κράτος.

Η Οθωμανική κατάκτηση ευνοήθηκε αρκετά από την υποστήριξη των βυζαντινών χωρικών, οι οποίοι έβλεπαν σ' αυτήν ένα μέσο για να ξεκαθαρίσουν τον βυζαντινό χώρο από κάθε στοιχείο που θύμιζε τον δυτικό φεουδαρχισμό¹. Έτσι, οι κατακτητές εμφανίστηκαν ως ελευθερωτές.

Αυτή η όψη των πραγμάτων δεν ήταν αβάσιμη, καθότι το Οθωμανικό κράτος στην χρυσή εποχή του μέχρι τους 16ο και 17ο αιώνες συγκέντρωσε όλα τα γνωρίσματα του φιλολαϊκού Βυζαντίου, και μάλιστα εκείνου της εποχής των Ισαύρων και των Μακεδόνων. Ο Ρουμάνος ιστορικός Ν. Γιόργκα, δέχεται ότι το πέραςμα της Φιλολαϊκής πολιτικής από το Βυζάντιο στην Οθωμανική κοινωνική μηχανή επιτρέπει να χαρακτηρίσουμε την τελευταία ως ένα "Οθωμανικό Βυζάντιο".

Από την άποψη των αγροτικών σχέσεων, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι η εγκαθίδρυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αποτέλεσε μια οριστική και ριζοσπαστική λύση της διαμάχης ανάμεσα στους μεγάλους γαιοκτήμονες και στους μικρούς αγρότες, διαμάχη η οποία κατά τους τρεις προηγούμενους αιώνες είχε οδηγήσει το Βυζάντιο σε αδιέξοδο. Η Οθωμανική κατάκτηση, αρχικά τουλάχιστον εμφανίσθηκε σαν μια μεγάλη νίκη των χωρικών, σαν μια ευρύτατη αγροτική μεταρρύθμιση που έπληξε κυρίως τους ευγενείς κάθε είδους και κάθε καταγωγής. Τουλάχιστον κατά

τους δύο αιώνες που ακολούθησαν, η κατάσταση των χωρικών βελτιώθηκε αισθητά και κατά συνέπεια η Οθωμανική κρατική μηχανή έφθασε στο απόγειο της ανάπτυξης της από κάθε άποψη.

A.2. Το σύστημα της γαιοκτησίας.

Παρ' όλο ότι η γή εθνικοποιήθηκε και η ατομική ιδιοκτησία επί των ακινήτων καταργήθηκε πρέπει να σημειώσουμε δύο εξαιρέσεις σύμφωνα με τις οποίες το οθωμανικό δίκαιο παραδεχόταν ότι η γη δεν άνηκε στο Σουλτάνο :

- α) τὰ βακούφια, δηλ. οι αφιερωμένες στα μοναστήρια και την εκκλησία εκτάσεις και
- β) τα μούλκια, προερχόμενα από δωρεά του Σουλτάνου προς ιδιώτες ως ανταμοιβή για εξαιρετικές υπηρεσίες. Εντούτοις, ακόμη και η δεύτερη κατηγορία γαιοκτησίας, η οποία θυμίζει έντονα την ατομική ιδιοκτησία του Ρωμαϊκού δικαίου, δεν αφορούσε παρά ένα πολύ μικρό ποσοστό επί του συνόλου της Οθωμανικής γης και πάντως δεν θεμελίωνε δικαίωμα για μεγάλες έγγειες περιουσίες, αφού τα μούλκια χαρακτηρίζουν κατά κανόνα την κατηγορία των μεσαίων και μικρών ιδιοκτησιών.

Με δυο λόγια, η ύπαρξη κτημάτων κάτω από τη νομική μορφή των βακουφιών και των μουλκιών δεν στάθηκε ικανή να αναιρέσει το κεντρικό γνώρισμα της οθωμανικής αυτοκρατορίας, σύμφωνα με το οποίο η γη ανήκε κατά βάση στο Κράτος. Η πραγματική έννοια αυτής της εθνικοποίησης του εδάφους από το οθωμανικό κράτος δεν πρέπει να αναζητηθεί προς την κατεύθυνση ενός υποτιθέμενου Κράτους-Εισοδηματία, αφού όπως αναφέρθηκε ήδη, το οθωμανικό κράτος -όπως και το βυζαντινό προγουμένως- σε τελευταία ανάλυση δεν διεκδικούσε από τους χωρικούς την είσπραξη κανενός είδους ενοικίου. Αντίθετα αυτή η εθνικοποίηση πρέπει να εννοηθεί σαν ένας φραγμός, του οποίου η λειτουργικότητα ήταν να απαγορεύει ακριβώς την ανάπτυξη οποιασδήποτε τάξης ευγενών γαιοκτημόνων. Παράλληλα, ο ανα-

παλλοτριώτος χαρακτήρας των γεωργικών κλήρων πρέπει να ενταχθεί επίσης μέσα στην ίδια λογική : δεν επρόκειτο για μια "φεουδαρχική επιβάρυνση", όπως νόμισαν ορισμένοι ιστορικοί, αλλά μάλλον για μια ρύθμιση της οποίας ο λόγος ύπαρξης ήταν να εμποδίζει την συγκέντρωση της εγγείου ιδιοκτησίας.

Με άλλα λόγια, το αναπαλλοτριώτο των γεωργικών κλήρων και η εθνικοποίηση του συνόλου σχεδόν της γης, είναι δύο μέτρα που δεν αντιφάσκουν μεταξύ τους και δεν υποκαθιστούν το Κράτος στη θέση των ιδιωτικών γαιοκτημόνων. Αντίθετα εκφράζουν μια κοινωνική κατάσταση, όπου η μικρή αγροτική τάξη αποτελεί την κεντρική κοινωνική κατηγορία εντός της γεωργίας και όπου το Κράτος αντλεί το μεγαλύτερο μέρος των εσόδων του, από την ιδιότητά του σαν ενεργός διοικητής-οργανωτής της αυτοκρατορίας. Κατά συνέπεια η εθνικοποίηση της γης δεν εμποδίζει τον χωρικό να συμπεριφέρεται με την θέληση, όχι ενός απλού κατόχου, αλλά ενός DE FACTO² ιδιοκτήτη.

Πιστεύω ότι με τον ίδιο τρόπο πρέπει να ερμηνεύσουμε την περιοδική εμφάνιση σουλτανικών νόμων που απαγορεύουν στους γεωργούς να εγκαταλείπουν τα κτήματά τους. Η πρόσδεση του χωρικού στο κτήμα του - η οποία άλλωστε δεν είχε ούτε την ίδια αυστηρότητα ούτε την ίδια ισχύ σε όλη την διάρκεια της Τουρκοκρατίας - σκόπευσε, όχι τόσο να εμποδίσει τις κινήσεις του αγρότη, όσο κυρίως να καταστήσει αδύνατη κάθε διαδικασία συγκεντροποίησης επί της εγγείου ιδιοκτησίας : η πρόσδεση του χωρικού στη γη ματαίωνε την επέκταση των μεγάλων αγροκτημάτων, δεδομένου ότι παράλληλα, ο Οθωμανικός νόμος απαγόρευε αυστηρά την μετατροπή σε τσιφλίκια της γης που πράγματι καλλιεργείτο και κατοικείτο.

Με δυο λόγια, η μόνιμη πολιτική του Οθωμανικού Κράτους -τέτοια που εκφράζεται μέσα στην θεμελιώδη δομή της και στην αυτοκρατορική νομοθεσία της- στάθηκε πάντα η πεισματώδης υποστήριξη της κερματισμένης γεωργικής ιδιοκτησίας και η καταπολέμηση κάθε προσπάθειας σχηματισμού μεγάλων φεουδαρχικών ιδιοκτησιών και τσιφλικιών. Οφείλουμε δε να παραδεχθούμε ότι στην μέριμνά του αυτή, το Οθωμανικό Κράτος πέτυχε για ένα σχετικά μεγάλο χρονικό διάστημα.

Συμπερασματικά, όλα δείχνουν ότι η Οθωμανική αυτοκρατορία της "χρυσής εποχής" ορίζεται από έναν κοινωνικό διυισμό : ένα συγκεντρωποιημένο αστικό δίκτυο αφενός και αφετέρου μια διασπαρμένη και κερματισμένη ύπαιθρο, βασισμένη στη μικρή αγροτική DE FACTO ιδιοκτησία και παραγωγή και στην κοινοτική αυτοδιαχείριση.

Α3. Η χρόνια οθωμανική κρίση και η εμφάνιση των τσιφλικιών

Το τσιφλίκι, του οποίου το φάσμα έχει εντυπωσιάσει την νεοελληνική φαντασία και φιλολογία, παρά τις τρέχουσες δοξασίες, δεν αποτελεί μια επιβίωση των αρχαϊκών οθωμανικών δομών. Αντίθετα, ο θεσμός του τσιφλικιού αναπτύχθηκε όχι πάνω στη διαδικασία της διάλυσης αυτού του σώματος. Το τσιφλίκι, δεν ήταν ένα υπόλειμμα της οθωμανικής αυτοκρατορίας, αλλά μια από τις αιτίες που συντέλεσαν στην διάλυσή της. Ο σχηματισμός των τσιφλικιών δεν κατόρθωσε να ολοκληρωθεί, δια μέσου της εγκαθίδρυσης της πλήρους και απεριόριστης ατομικής εγγείου ιδιοκτησίας, παρά μόνο κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, με την ίδρυση των ανεξάρτητων χριστιανικών κρατών στα Βαλκάνια και με το νόμο του Τανζιμάτ (1839)³ στις οθωμανικές περιοχές.

Στην πράξη το τσιφλίκι, σαν έκφραση μιας ιδιωτικής εξουσίας επί μεγάλων εκτάσεων γης, κάνει την πρώτη του εμφάνιση κατά τη διάρκεια του 17ου αιώνα. Από εκείνη την εποχή το τσιφλίκι αναπτύχθηκε είτε γεωγραφικά - χωρίς άλλωστε να κατορθώσει ποτέ να απασχολήσει πάνω από μια μικρή μερίδα χωρικών - είτε νομικά, διευρύνοντας και εμβαθύνοντας τις εξουσίες του τσιφλικούχου.

A4. Το περιεχόμενο του θεσμού των τσιφλικιών

Το τσιφλίκι εμφανίζεται αρχικά σαν ένας θεσμός μιας διαρκούς εταιρείας ανάμεσα στον δικαιούχο του εδάφους και στον καλλιεργητή : ο πρώτος εισφέρει σ' αυτήν το έδαφος και ο δεύτερος την εργασία. Μετά την αφαίρεση των φόρων και των παραγωγικών δαπανών, το καθαρό προϊόν διαιρείται σε τρεις μερίδες από τις οποίες η μια αποδίδεται στον τσιφλικούχο, ενώ οι δύο απομένουν στο χωρικό. Στην περίπτωση όπου ο τσιφλικούχος εισφέρει επί πλέον και τους αναγκαίους για την καλλιέργεια σπόρους, έχει δικαίωμα στο μισό του καθαρού προϊόντος. Η πρακτική αυτή, δηλαδή το λεγόμενο μισακάρικο ή τριτάρικο ή επίμορτος αγροληψία, δεν εφαρμόζεται αποκλειστικά στα μεγάλα τσιφλίκια αλλά συχνότατα ακόμα και επί πολύ μικρών αγροκτημάτων. Πάντως, ο σχηματισμός των τσιφλικιών ξεκίνησε πάνω στη βάση αυτής της προϋπάρχουσας δυνατότητας.

Το διπλό πλεονέκτημα που αρχικά τουλάχιστον το μισακάρικο ή τριτάρικο ή επίμορτος αγροληψία εξασφαλίζει στον αγρότη μέσα στα πλαίσια του τσιφλικιού είναι :

α) ο θεσμός του τσιφλικιού εξασφάλιζε στον καλλιεργητή μια διαρκή και εύκαμπτη χρηματοδοτική δυνατότητα από μέρους του τσιφλικούχου. Η λύση αυτή του πιστωτικού προβλήματος ήταν ιδιαίτερα σημαντική δεδομένου ότι το πλέον κρίσιμο ζήτημα στις ελληνικές επαρχίες ήταν η χρόνια στενότητα των χρηματοδοτικών μέσων, πράγμα που έκανε διαρκώς το επιτόκιο ν' ανεβαίνει στα τοκογλυφικά επίπεδα του 30% και του 40%, και

β) το τσιφλίκι έφερε επίσης μίαν αυτόματη ασφάλεια για τον γεωργό : το μερίδιο του τσιφλικούχου δεν ήταν απαιτητό παρά μόνο αν υπήρχε πράγματι καθαρό προϊόν. Στην περίπτωση κακής

συγκομιδής - πράγμα καθόλου σπάνιο στη γεωργία - ή άλλων δυσκολιών, ο χωρικός δεν ήταν υποχρεωμένος να αποδώσει οτιδήποτε στον τσιφλικούχο. Έτσι, η θέση του μορτιτή⁴ καλλιεργητή ήταν πολύ καλύτερη από εκείνη του ενοικιαστή, ο οποίος όφειλε σε οποιαδήποτε περίπτωση να καταβάλει στον ιδιοκτήτη ένα ενοίκιο ονομαστικώς προσδιορισμένο EX ANTE. Παράλληλα, ο τσιφλικούχος είχε την υποχρέωση να εξασφαλίζει στους καλλιεργητές και τις οικογένειές τους την κατοικία όπως και ένα μικρό κλήρο γης που να ικανοποιεί τις ανάγκες της προσωπικής του κατανάλωσης. Το δικαίωμα του χωρικού επί του κλήρου γης και επί της κατοικίας του, μέσα στην οθωμανική νομοθεσία, είχε ένα χαρακτήρα μάλλον εμπράγματο⁵ παρά ενοχικό⁶.

Αυτό συνάγεται από το ότι το δικαίωμα του καλλιεργητή επί της κατοικίας του και επί του κλήρου γης δεν του απονεμόταν προσωπικά αλλά κατά τρόπο παραρτηματικό από τη βασική εταιρική σχέση πάνω στην καλλιεργούμενη γη.

Άρα, η σχέση της μορτής⁷ ήταν μια διηνεκής εταιρεία, που σύμφωνα με τις παραδόσεις απέδιδε στο χωρικό ένα δικαίωμα ισόβιο και αμέσως κληρονομητό. Είναι βέβαια προφανές ότι, στο βάθος, η μορτή είναι εξομοιώσιμη με ένα, όπως θα λέγαμε σήμερα, δικαίωμα περιορισμού της κυριότητας.⁸

Πράγματι, δεδομένου ότι το οθωμανικό δίκαιο δεν αναγνώριζε την ατομική ιδιοκτησία του εδάφους, η αληθινή νομική φύση του δικαιώματος του τσιφλικούχου δεν είναι η απόλυτη κυριότητα του ρωμαϊκού δικαίου, αλλά μάλλον κάτι παραπλήσιο προς την κατοχή και τη νομή.

Πάντως, η ιδιομορφία του τσιφλικού επέτρεπε την σύσταση και λειτουργία δυο εμπράγματων δικαιωμάτων - του τσιφλικούχου και του καλλιεργητή - χωριστών μεν αλλά οπωσδήποτε

αναφερομένων στο ίδιο πράγμα. Οι δύο τίτλοι όριζαν τους δικαιούχους δύο διαφορετικών και μη αποκλειστικών χρήσεων του πράγματος, χωρίς οι προκύπτουσες σχέσεις να παίρνουν, από νομική άποψη, ανταγωνιστικό χαρακτήρα.

Το σπέρμα του τσιφλικιού εμφανίστηκε μέσα στον οθωμανική κοινωνική δομή από τον 17ο αιώνα, όμως η ανάπτυξή του πήρε μια ιδιαίτερη σημασία κατά τα τέλη του 18ου αιώνα και ιδίως κατά τη διάρκεια του 19ου. Μολονότι το τσιφλίκι, αρχικά τουλάχιστον δεν ήρθε σε τυπική ρήξη με τις υπάρχουσες οθωμανικές δομές, η μεταγενέστερη εξέλιξή του απέδειξε πόσο θεμελιωμένη ήταν η δυσπιστία και η εχθρότητα της κεντρικής εξουσίας, απέναντι στον νεωτεριστικό αυτό θεσμό.

A5. Συμπέρασμα - Ανακεφαλαίωση

Η κατάσταση των αγροτών μέσα στο ανερχόμενο Οθωμανικό κράτος βελτιώθηκε αισθητά.

Αν και έγινε εθνικοποίηση του εδάφους, αυτή πρέπει να εννοηθεί σαν μια απαγόρευση ανάπτυξης οποιασδήποτε τάξης ευγενών γαιοκτημόνων. Η μικρή αγροτική τάξη αποτελεί την κεντρική κοινωνική κατηγορία εντός της γεωργίας.

Η πρόσδεση του χωρικού στο κτήμα του σκοπό είχε να εμποδίσει τη συγκεντροποίηση των εδαφών.

Η πολιτική του οθωμανικού κράτους υποστήριζε την κερματισμένη γεωργική ιδιοκτησία.

Τον 17ο αιώνα εμφανίζεται το τσιφλίκι, αρχικά με τη μορφή μιας διαρκούς εταιρείας.

Η κεντρική εξουσία δυσπιστούσε και εχθρευόταν τον νεωτεριστικό θεσμό του τσιφλικιού. Και αυτό αποδείχθηκε από την μεταγενέστερη εξέλιξή του.

**Β. Η ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΚΛΗΡΟΥ
ΣΤΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ**

Β.1. Το πρόβλημα της γαιοκτησίας στο Νεοελληνικό Κράτος

Από την ίδρυση του Ελληνικού Κράτους στα 1828, η Ελληνική γεωργία βρέθηκε ανάμεσα σε δυο ανταγωνιστικές επιρροές: αφενός η κληρονομιά των αυτοκρατορικών κοινωνικών μηχανών - της βυζαντινής και της οθωμανικής - και αφετέρου ο ατομιστικός πειρασμός της Δύσης⁹.

Γενικά, η ανατολική κληρονομιά έφερε μια αγροτική τάξη επί κοινοτικών και ισοπολιτειακών βάσεων. Στους ανατολικούς κοινωνικούς σχηματισμούς, παρά την δεσποτική διοικητική διάρθρωση, η αγροτική παραγωγή διατήρησε έναν βασικά οικογενειακό χαρακτήρα, τόσο στο επίπεδο της καλλιέργειας όσο και σε εκείνο της κτήσης του εδάφους.

Οι παντοειδής αυθαιρεσίες, είτε από πλευράς φορολογικής είτε από μέρους των ισχυρών γαιοκτημόνων, δεν πέτυχαν ποτέ να μεταβάλουν τον κατά βάση μικροαγροτικό χαρακτήρα της ανατολίτικης γεωργίας. Στην οθωμανική περίπτωση έχουμε μία ψιλή κυριότητα του Δημοσίου επί του εδάφους, η οποία ποτέ δεν λειτούργησε σαν ένα ιδιαίτερο ενεργό δικαίωμα ιδιοκτησίας. Επίσης, οι τσιφλικούχοι μέσα στην οθωμανική κοινωνία ήταν υποχρεωμένοι, μέχρι μια πολύ πρόσφατη εποχή, να περιορίζουν τα έγγεια δικαιώματά τους σε όφελος των μορτιτών καλλιεργητών.

Εν γένει, ο χωρικός, είτε επί της γης του Δημοσίου, είτε επί του εδάφους των τσιφλικιών, όχι μόνο προωθούσε μια μικρή οικογενειακή καλλιέργεια, αλλά ταυτόχρονα, απολάμβανε ενός ιδιότυπου εμπραγμάτου ισοβίου κληρονομητού και αναπαλ-

λοτρίωτου δικαιώματος επικαρπίας¹⁰ (το λεγόμενο "τεσσαρούφ"). Αν η ανάπτυξη του τσιφλικιού, κατά τις αρχές του 19ου αιώνα, υπονόμεισε την κατάσταση του χωρικού, το αποφασιστικό κτύπημα επήλθε κυρίως με τη σύσταση του νέου ελληνικού κράτους (1828), το οποίο αναγνώρισε, για πρώτη φορά, την πλήρη και απεριόριστη ατομική ιδιοκτησία του εδάφους και επέτρεψε την ανάλογη ερμηνεία των δικαιωμάτων που είχαν αποκτηθεί προγενέστερα.

Πράγματι, η λεπτότητα των οθωμανο-Βυζαντινών εγγείων σχέσεων αποτελούσε ένα εμπόδιο στην απεριόριστη διεύρυνση του καπιταλισμού στη γεωργία. Αυτό ήταν ιδιαίτερα αισθητό σε μία οικονομία με κυρίαρχο τον γεωργικό χαρακτήρα. Όσο αυτός ο χαρακτήρας της Ελληνικής Οικονομίας διατηρήθηκε - στην πράξη έως τις αρχές του 20ου αιώνα - ο πειρασμός των αγγλικών "περιφράξεων", όπως και εκείνος της γαλλικής επανάστασης του 1789, υπέβαλλε μονίμως μια πολιτική "απελευθέρωσης της γης" από κάθε θεσμικό εμπόδιο και μετάβασης προς ένα καθεστώς ελεύθερης και απόλυτης ατομικής ιδιοκτησίας.

Η γαιοκτημονική αστική τάξη, η οποία διεκδικώντας την "απελευθέρωση της γης" είχε συγκρουστεί με το οθωμανικό θεσμικό πλαίσιο, δεν ικανοποιήθηκε παρά μόνο στο νεοελληνικό κράτος και συγκεκριμένα εξαιτίας του ρωμανογερμανικού δικαίου που επιβλήθηκε στην Ελλάδα αμέσως μετά την απελευθέρωση.

Με άλλα λόγια, οι γαιοκτήμονες, έχοντας πετύχει στην προηγούμενη φάση - δια της επιβολής του κληρονομητού επί των κτημάτων τους - να απαλλαγούν από τον έλεγχο της κεντρικής εξουσίας, έθεσαν, κατά τις παραμονές της ελληνικής επανάστασης του 1821, το ζήτημα του αποχωρισμού του αγρότη από

το κτήμα του. Το κύριο μέλημα των γαιοκτημόνων δεν ήταν βεβαίως το πώς να προλεταριοποιήσουν την εργασία, δηλαδή οι αγρότες να ζουν μόνο με τη δουλειά τους, χωρίς άλλο πόρο ζωής, αλλά πρώτα απ' όλα το να απελευθερώσουν τη γη από κάθε επιβάρυνση, η οποία περιόριζε την σύνδεσή της με την εμπορευματική κυκλοφορία.

Η πάλη για την εξαφάνιση κάθε "εξω-οικονομικού", άρα θεσμικού δεσμού, ανάμεσα στον χωρικό και στη γη αναπτύχθηκε μέσα στο νεώτερο ελληνικό κράτος προς δύο κατευθύνσεις:

- α) ιδιωτικοποίηση των οθωμανικών γαιών, που εγκατέλειπαν στην φυγή τους οι Τούρκοι κάτοχοι και
- β) ιδιωτικοποίηση χωρίς όρια των τσιφλικιών, βάσει της μετατροπής του δικαιώματος του οθωμανικού "τεσαρούφ" σε τίτλο ιδιοκτησίας με την σύγχρονη στενή έννοια.

Το Ελληνικό Κράτος, μπροστά σ' αυτή την κατάσταση, διαμόρφωσε μια πολιτική συμβιβασμού : αρνούμενο τελείως να υποχωρήσει στην πρώτη αξίωση των γαιοκτημόνων, τους έδωσε προοδευτικά πλήρη ικανοποίηση στην δεύτερη. Πλην όμως, ακόμα και αυτή η ικανοποίηση που δόθηκε στους γαιοκτήμονες, δεν κράτησε πάνω από ένα περιορισμένο χρονικό διάστημα εφόσον η αγροτική μεταρρύθμιση του 1917 επρόκειτο να επιφέρει τις αντίθετες ακριβώς μεταβολές.

Άρα, η ιστορία της νεοελληνικής γαιοκτησίας, πριν το 1917, μπορεί να συνοψιστεί σε δυο μεγάλα ζητήματα:

- I) Το ζήτημα των λεγομένων "εθνικών" γαιών και
- II) Το ζήτημα των τσιφλικιών, τα οποία συγκεντρώθηκαν κυρίως στις βόρειες επαρχίες της χώρας.

Το πρώτο ζήτημα κυριάρχησε στις γαιοκτητικές σχέσεις κατά την περίοδο 1828-1881 και το δεύτερο αποτέλεσε ένα μεγάλο πρόβλημα κατά την περίοδο 1881-1917.

Β.1.1. Το ζήτημα των εθνικών γαιών

Βάση του ρωmano-γερμανικού καπιταλιστικού δικαίου, το ελληνικό κράτος ιδιωτικοποίησε τις γαιοκτητικές σχέσεις με αποτέλεσμα να βρεθεί στην ανάγκη να καταστραγητήσσει τον ίδιο του το νόμο. Προκειμένου να ματαιώσσει τον σχηματισμό της μεγάλης εγγείου ιδιοκτησίας και του κοινωνικού στρώματος των αστών γαιοκτημόνων, δεν δίστασε να εθνικοποιήσσει τις εκτάσεις που απελευθέρωναν, από κάθε θεσμική επιβάρυνση, οι Τούρκοι αποχωρώντας.

Οι εθνικές γαίες γεννήθηκαν σαν μια πρωτότυπη δημιουργία του νεότερου αστικού κράτους. Οι χωρικοί των εθνικών γαιών βρέθηκαν ακτήμονες λόγω της ριζοσπαστικής κατάργησης των φεουδαρχικών οθωμανικών σχέσεων.

Στα 1871 όταν το κράτος αισθάνθηκε ισχυρό έλαβε κάθε μέριμνα ώστε να μην ενθαρρύνει καμμιά συγκεντρωτική τάση επί των καλλιεργουμένων εκτάσεων και να μεγιστοποιήσσει τα έσοδά του καθώς και αυτά του αστικού καπιταλισμού (τραπεζών, εμπορίου κλπ.) δια μέσου της υποστήριξης των φυτειών και του μικρού οικογενειακού κλήρου.

Εθνικοποιώντας τη γη, το ελληνικό κράτος, στα 1828, εμφανίζεται σαν πρωτοπορειακό μεταξύ των σύγχρονων καπιταλιστικών κρατών, στο θέμα της γεωργικής πολιτικής. Στη συνέχεια η διανομή της εθνικοποιημένης γης στα 1871 δεν ήταν παρά μία λογική συνέπεια του ίδιου θεμελιώδους κρατικού προσανατολισμού. Η διανομή της γης, κατακερματισμένης σε μικρούς οικογενειακούς κλήρους, δεν ήταν αντίθετη με την προηγούμενη εθνικοποίηση, αλλά ήταν μια ρεαλιστική εφαρμογή της ίδιας αρχής. Κοινός στόχος των δυο περιπτώσεων ήταν να εμποδιστεί

η μεγάλη γαιοκτησία.

Το ελληνικό κράτος, είτε εθνικοποιώντας τη γη στα 1828 είτε διανέμοντάς τη στα 1871, τήρησε πάντα μια καθαρά δύσπιστη και εχθρική στάση απέναντι της μεγάλης γαιοκτησίας και του αγροτικού καπιταλισμού εν γένει. Παράλληλα το κράτος ευνόησε την κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας, μέσω του προνομιούχου χώρου της αγοράς, βάση της μικρής οικογενειακής επιχείρησης και ιδιοκτησίας.

Β.1.2. Το πρόβλημα των τσιφλικιών στην Νεώτερη Ελλάδα

Τα τσιφλίκια στην νεώτερη Ελληνική κοινωνία δεν προέρχονται από το οθωμανικό "προκαπιταλιστικό" παρελθόν, αλλά αντίθετα προκύπτουν από την πλήρη εκκαθάριση αυτού του παρελθόντος. Η κατάργηση του Οθωμανο-βυζαντινού δικαίου, από το ελληνικό κράτος και η αντικατάστασή του από το νεώτερο καπιταλιστικό δίκαιο Ρωμανογερμανικής έμπνευσης επέτρεψαν στα τσιφλίκια να βγουν από την παραδοσιακή ημιπαράνομη θέση τους και να νομιμοποιηθούν.

Οι απαλλοτριώσεις των κτημάτων των χωρικών, εμφανίστηκαν σε μεγάλη κλίμακα στη νεώτερη Ελλάδα, κυρίως μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας. Η χρονολογία αυτή αποτέλεσε ένα σπουδαίο σταθμό στην διαμόρφωση της γεωργικής πολιτικής του Ελληνικού κράτους. Κατά την περίοδο που προηγήθηκε, ο Κουμουνδούρος ¹¹ είχε κατορθώσει να προσφέρει ανεκτίμητες υπηρεσίες στην εκβιομηχάνιση της χώρας, χάρη στην εχθρική στάση του απέναντι στα μεγάλα κτήματα. Είχε σταθεί προστατευτικός επί του βιομηχανικού πεδίου και φιλελεύθερος επί του εμπορίου των σιτηρών, τα οποία αποτελούσαν το κύριο προϊόν των τσιφλικιών. Επίσης, είχε διανείμει τις εθνικές γαίες, φροντίζοντας να μην σχηματιστεί καμιά συγκεντρωτική τάση επί της εγγείου ιδιοκτησίας.

Από την προσάρτηση της Θεσσαλίας, η αγροτική πολιτική του Ελληνικού κράτους μεταβάλλεται ριζικά:

- α) η δασμολογική προστασία των σιτηρών αυξάνει ταχύτερα απ' όσο εκείνη της εθνικής βιομηχανίας,
- β) η φορολογία επί της εγχώριας σιτοπαραγωγής ανακουφίζεται,

ενώ παράλληλα οι άμεσοι επί της κατανάλωσης φόροι αυξάνουν ταχύτατα,

γ) ταυτόχρονα, η κατάρρευση της τιμής της σταφίδας, μέσω της μακροχρόνιας κρίσης υπερπαραγωγής, κατέστησε την ελληνική βιομηχανία ανίκανη ν' ανταγωνιστεί, με μαζικές εισαγωγές ξένου σιταριού την εγχώρια παραγωγή σιτηρών. Η τιμή του ψωμιού δεν έπαυσε να ανεβαίνει, επιφέροντας μια συνεχή άνοδο των εργατικών μισθών. Η βιομηχανία υποχρεώθηκε, να μειώσει σχετικά τα κέρδη και εν γένει τα εισοδήματά της, υπέρ της εγγείου προσόδου των αστογαιοκτημόνων του βορρά.

Μέσα στην πάλη αυτή, ο αστικός καπιταλισμός έθετε με σαφήνεια το ζήτημα της κατάτμησης των μεγάλων κτημάτων και της διανομής τους στους καλλιεργητές. Το σχέδιο αυτό προωθήθηκε αρκετά γρήγορα, αφού από τις αρχές του 20ου αιώνα ένα κίνημα προς την ίδια κατεύθυνση έκανε την εμφάνισή του μεταξύ των κολλήγων της βόρειας Ελλάδας.

B.2. Η Αγροτική Μεταρρύθμιση και το Αγροτικό Ζήτημα
στην Ελλάδα, κατά την περίοδο 1917-1940.

Η Ελληνική αγροτική μεταρρύθμιση εξαγγέλθη το 1917. Όμως, το κοινωνικό βάρος των μεγάλων αγροκτημάτων του βορρά ήταν όλο και περισσότερο επαχθές ήδη από το 1880. Από το 1896, μία όλο και περισσότερο συνειδητή κρατική πολιτική εξαγγέλλει προοδευτικά ορισμένα μέτρα περιοριστικά των τσιφλικιών του βορρά. Πάντως, η ιδέα της απρόσωπης μηχανικής ανάπτυξης του καπιταλισμού, συνεπαγόμενη ταυτόχρονα και την ανέκκλητη καταδίκη των τσιφλικιών, δεν θριάμβευσε οριστικά παρά μετά το στρατιωτικό κίνημα του Γουδί (1909), το οποίο συνδέθηκε με την ανάδειξη της ελληνικής "μεσαίας τάξης" των αστικών μεσοστρωμάτων των πόλεων. Η διεθνής συγκυρία του Μεγάλου Πολέμου, 1914-1918, και ο ναυτικός αποκλεισμός της Ελλάδας, συμβάλλοντας στην οικονομική αυτάρκεια της χώρας, κατέστησαν, όσο ποτέ άλλοτε, επαχθείς τις γαιοπροσόδους των γαιοκτημόνων του βορρά. Αυτό επιτάχυνε την μεταρρύθμιση η οποία εξαγγέλθη στα 1917. Ένας επιπρόσθετος παράγοντας που επέτρεψε την διεύρυνση της αγροτικής μεταρρύθμισης ήταν η μαζική άφιξη 1,5 εκατ. Ελλήνων προσφύγων από την Μ. Ασία το 1922.

Κάτω από αυτούς τους όρους, η Ελληνική αγροτική μεταρρύθμιση υπήρξε μεταξύ των πρώτων και των πλέον ριζοσπαστικών, σε σχέση με αυτές που εφαρμόστηκαν κατά την περίοδο, στις 11 χώρες της ανατολικής Ευρώπης.

Στην Ελλάδα, ο ριζοσπαστικός χαρακτήρας της αγροτικής μεταρρύθμισης είχε σαν συνέπεια την εξαιρετική κατάτμηση

του καλλιεργουμένου εδάφους και τον σχηματισμό ενός μεγάλου αριθμού μικροσκοπικών οικογενειακών εκμεταλλεύσεων. Πάντως, αυτή η μορφή της Ελληνικής γεωργίας δεν εμπόδιζε την διείσδυση του καπιταλισμού. Αντίθετα, η ελληνική οικογενειακή γεωργία ενσωματώθηκε κατά τον καλύτερο τρόπο στο κοινωνικό μηχανήμα του καπιταλισμού, δια μέσου των μηχανισμών της αγοράς. Η αγροτική πίστη και συνεπώς τα χρέη των γεωργών γνώρισαν μια αξιοσημείωτη ανάπτυξη στο καθεστώς της οικογενειακής γεωργίας. Η αγροτική πίστη πέτυχε έτσι να διεισδύσει σε χώρους που μέχρι τότε μονοπωλούντο από τις τοκογλυφικές πιστωτικές υπηρεσίες των μεγάλων γαιοκτημόνων. Το Κράτος, χάρη στην κατάκτηση της γης, διέλυσε την μεγάλη γαιοκτησία, τόνισε τον απρόσωπο χαρακτήρα του συστήματος και άρα ενίσχυσε τις θέσεις του εντός του συνόλου της οικονομίας.

Εξάλλου, η κατάκτηση της γης, ωφέλησε και την εκβιομηχάνιση της χώρας κατά τον μεσοπόλεμο. Η διάσταση ανάμεσα στις βιομηχανικές και στις αγροτικές τιμές αυξήθηκε αισθητά, επιτρέποντας έτσι σημαντικές αφανείς μεταβιβάσεις κοινωνικών πόρων υπέρ της βιομηχανίας. Τέλος, οι φορολογικές επιβαρύνσεις του αγρότη απεδείχθησαν κατά πολύ βαρύτερες απ'ότι εκείνες του κατοίκου των πόλεων.

Όλη αυτή η κατάσταση μπορεί να συνοψισθεί ως εξής: κατά την περίοδο 1917-1940, η αγροτική μεταρρύθμιση συνέβαλε αποφασιστικά στην αύξουσα κοινωνική συμπίεση της αγροτικής εργασίας και πέτυχε να προωθήσει την απρόσωπη και αυτοματοποιημένη υποταγή της γεωργίας στις ανάγκες της καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα.

B3. Συμπέρασμα-Ανακεφαλαίωση

Η ιστορία της νεοελληνικής γαιοκτησίας πριν το 1917, μπορεί να συνοψιστεί σε δύο μεγάλα ζητήματα:

- 1) το ζήτημα των εθνικών γαιών. Το Ελληνικό κράτος, τήρησε μια δύσπιστη και εχθρική στάση απέναντι της μεγάλης γαιοκτησίας. Ευνόησε την κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας, μέσω του προνομιούχου χώρου της αγοράς, βάση της μικρής οικογενειακής επιχείρησης και ιδιοκτησίας.
- 2) το ζήτημα των τσιφλικιών. Τα τσιφλίκια πλέον νομιμοποιούνται. Ο αστικός καπιταλισμός θέτει με σαφήνεια το ζήτημα της κατάτμησης των μεγάλων κτημάτων και της διανομής τους στους καλλιεργητές.

Κατά την περίοδο 1917-1940 η αγροτική μεταρρύθμιση συνέβαλε αποφασιστικά στην αύξουσα κοινωνική συμπίεση της αγροτικής εργασίας και πέτυχε να προωθήσει την απρόσωπη και αυτοματοποιημένη υποταγή της γεωργίας στις ανάγκες της καπιταλιστικής ανάπτυξης στην Ελλάδα.

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο 2.

ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΙΚΡΟΥ ΚΛΗΡΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΕΩΡΓΙΑ

Α. Μικρή Έκταση και Πολυτεμαχισμός

Όταν εξετάζει κανείς την κατανομή των εκμεταλλεύσεων κατά κατηγορία μεγέθους διαπιστώνει ότι υπάρχουν αρκετά σημαντικές διαφορές, ανάλογα με τις περιοχές, την τοποθεσία της εκμετάλλευσης σε πεδιάδα ή βουνό ή ανάλογα με τις διάφορες καλλιέργειες. Έτσι μπορούμε να μιλάμε για:

- α) κατανομή στο σύνολο της χώρας και
- β) κατανομή κατά περιφέρεια.

Ας δούμε όμως τι παρατηρείται σε κάθε περίπτωση χωριστά.

α) Ο πίνακας I (Παράρτημα 2) παρουσιάζει τα αποτελέσματα των απογραφών που έγιναν το 1950, 1961, 1971, 1981, 1985. Παρατηρείται πώς τόσο το 1950 όσο και τα υπόλοιπα έτη επικρατούν οι μικρές εκμεταλλεύσεις με λιγότερο από 50 στρέμματα. Ανάμεσα στις απογραφές δεν υπάρχουν σημαντικές αλλαγές στη δομή της κατανομής κατά μέγεθος - παρατηρείται όμως μία αύξηση του αριθμού των εκμεταλλεύσεων με 50 έως 100 στρέμματα και με 100 έως 200, ενώ περιορίζονται οι ακραίες ομάδες.

Υπάρχει λοιπόν, δίπλα σε μια μεγάλη πλειοψηφία από ασήμαντες εκμεταλλεύσεις μια κατηγορία εκμεταλλεύσεων με σημαντικές διαστάσεις. Αυτό έχει σαν αποτέλεσμα την ύπαρξη ενός στρώματος αγροτικού πληθυσμού οικονομικά προνομιούχου, δίπλα σε μια πλειοψηφία που ζει σε πολύ άσχημες οικονομικές συνθήκες.

Για να έχουμε όμως μια ολοκληρωμένη εικόνα του μεγέθους της αγροτικής εκμετάλλευσης είναι απαραίτητο να εξετάσουμε πώς εμφανίζεται η περιφερειακή κατανομή.

β) Σύμφωνα με τον πίνακα 2 (Παράρτημα 2), υπάρχουν περιφερειακές διαφορές της μέσης επιφάνειας των αγροτικών εκμεταλλεύσεων. Πέντε περιφέρειες έχουν μέσο όρο ανώτερο από το γενικό μέσο όρο και τέσσερις έχουν κατώτερο. Οι περιφέρειες όπου συναντάει κανείς τις μεγαλύτερες εκμεταλλεύσεις βρίσκονται κυρίως στα βόρεια της χώρας (Θράκη - Μακεδονία - Θεσσαλία), όπου κυρίως καλλιεργούνται το σιτάρι, βαμβάκι, καπνός. Αντίθετα, οι νότιες περιφέρειες και τα νησιά έχουν χαμηλότερο μέσο όρο. Εκεί συναντά κανείς μικρές πεδιάδες όπου καλλιεργούνται η ελιά, το αμπέλι και τα εσπεριδοειδή. Υπάρχουν άρα διαφορές στο μέγεθος του γεωργικού κλήρου ανάλογα με την τοποθεσία του - σε πεδιάδα ή σε βουνό - και ανάλογα με τις καλλιέργειες.

Σαν γενικό συμπέρασμα μπορούμε να πούμε ότι οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις είναι μικρές - οι περισσότερες μάλιστα είναι πολύ μικρές - δίπλα τους υπάρχουν σημαντικά μεγαλύτερες εκμεταλλεύσεις που κατέχουν το μεγαλύτερο τμήμα της καλλιεργούμενης γης και κυρίως της πεδινής.

Τα παραπάνω χαρακτηριστικά αφορούν την έκταση των αγροτικών μονάδων. Ας δούμε όμως και κάποια χαρακτηριστικά σχετικά με τον τεμαχισμό των αγροτικών μονάδων.

Εκτός από τη μικρή της έκταση η ελληνική αγροτική ιδιοκτησία είναι κατακερματισμένη και διασκορπισμένη. Από τον πίνακα 3 (Παράρτημα 2) διαπιστώνουμε πως ο τεμαχισμός της αγροτικής ιδιοκτησίας είναι φανερός σε όλες τις περιοχές.

Αυτό το στοιχείο σε συνάρτηση με το μικρό μέγεθος της αγροτικής εκμετάλλευσης δημιουργεί αγροτεμάχια με ελάχιστη επιφάνεια.

Έτσι η απογραφή του 1950 αποκαλύπτει ένα μέσο όρο από 6,5 αγροτεμάχια κατά αγροτική μονάδα με μέση έκταση 4,7 στρέμματα κατά αγροτεμάχιο. Η απογραφή του 1961 και μια στατιστική έρευνα που έγινε το 1957-58 από το Υπουργείο Γεωργίας επισημαίνουν έναν πιο προχωρημένο κατακερματισμό (7,1 και 9,2 αγροτεμάχια με μέση επιφάνεια 4,5 και 6,5 στρέμματα αντίστοιχα). Και όσο περνάνε τα χρόνια η διαίρεση των αγροτεμαχίων μεγαλώνει.

Β. Έλλειψη οριζόντιας και κάθετης οργάνωσης

Η κάθετη οργάνωση της παραγωγής αποτελεί βασικό στόχο της αγροτικής πολιτικής των γεωργικά ανεπτυγμένων χωρών. Αποβλέπει στο να φέρει σε άμεση επαφή τον παραγωγό και τον καταναλωτή, ώστε να περιοριστεί η διαρροή εισοδήματος από τον πρώτο και να προστατευθεί ο δεύτερος από αδικαιολόγητες επιβαρύνσεις των τιμών. Ακόμα αποβλέπει στη μεταφορά των μηνυμάτων της αγοράς και των επιδιώξεων της πρωτογενούς παραγωγής, που θα οδηγήσει στην έγκαιρη προσαρμογή της προσφοράς στη ζήτηση. Η κάθετη οργάνωση της παραγωγής στην ελληνική γεωργία θα πρέπει να συνδυαστεί με την οριζόντια οργάνωση των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, που θα επιτρέψει να ξεπεραστούν τα εμπόδια του μικρού κλήρου στην εισαγωγή νέας τεχνολογίας και σύγχρονων μορφών οργάνωσης.

Γ. Χαμηλό επίπεδο τεχνικής αποτελεσματικότητας

Η αδυναμία του μικρού κλήρου της Ελληνικής γεωργίας αυξάνεται και από το χαμηλό επίπεδο της τεχνικής αποτελεσματικότητάς της, σε σύγκριση με το χώρο της Ε.Ο.Κ.

Έτσι ενώ η μέση απόδοση σε στάρι φτάνει τα 450 χιλ/μα κατά στρέμμα στη Δ. Γερμανία και 350 χιλ/μα στην Ε.Ο.Κ., στη χώρα μας μόλις ξεπερνάει τα 200 χιλ/μα.

Η χαμηλή παραγωγικότητα ήταν η αιτία που οδήγησε όλες τις μεταπολεμικές κυβερνήσεις να καταφεύγουν συνεχώς σε μέτρα επιδότησης της γεωργικής παραγωγής με βασικό κριτήριο την εισοδηματική ενίσχυση των αγροτών. Έτσι δημιουργήθηκε ένας φαύλος κύκλος στον οποίο ο Έλληνας αγρότης και η οικονομία του ασφυκτιούν κυκλωμένοι απ' όλα αυτά τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν καθημερινά. Αυτή η μορφή επιδότησης καταλήγει τελικά σε επιδότηση της κατανάλωσης και όχι της παραγωγικής βάσης.

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο 3.

Η ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΜΙΚΡΟΥ ΚΛΗΡΟΥ

Αρχή για την αντιμετώπιση

Και η λύση που βρίσκεται; Είναι οπωσδήποτε ώρα να διορθωθούν ορισμένα πράγματα. Και είναι δυνατό να διορθωθούν χωρίς κόστος και αναζητήσεις. Ένα παράδειγμα: Τα καλλιεργητικά δάνεια, δεν είναι δυνατό να έχουν χρόνο λήξης διαφορετικό από αυτόν, που συμπίπτει με την περίοδο της συγκομιδής και πώλησης του προϊόντος. Η δανειοδότηση, επίσης, δεν επιτρέπεται να γίνεται με παμπάλαια συστήματα και μέσω μιας πολυδαίδαλης γραφειοκρατίας.

Συγκεκριμένα μιας γραφειοκρατίας, που απαιτεί τρεις και τέσσερις αιτήσεις από τον αγρότη για έναν και τον αυτόσκοπό (τη δανειοδότησή του, δηλαδή σαν γεωργού, κτηνοτρόφου, μελισσοκόμου κλπ.) και τρεις και τέσσερις βεβαιώσεις για τα ελάχιστα περιουσιακά του στοιχεία. Αυτά όλα σημαίνουν δαπάνη, απώλεια χρόνου, ταλαιπωρία, σύγχυση και απογοήτευση. Και φυσικά, δεν εξασφαλίζουν παρά τον υποβιβασμό της χαμηλής παραγωγικότητας της Ελληνικής γεωργίας.

Πρόκειται για τα λεγόμενα αντικίνητρα, που είναι δυνατό και πρέπει να αρθούν, αφού επισημανθούν κατάλληλα.

Α. Αύξηση του μέσου μεγέθους του γεωργικού κλήρου

Αν πάρουμε υπόψη ότι οι δυνατότητες αύξησης του μέσου μεγέθους του γεωργικού κλήρου από την αύξηση της γεωργικής γης είναι περιορισμένες, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι οι κυριώτεροι παράγοντες που μπορούν να οδηγήσουν σε ουσιαστική βελτίωση του μεγέθους του γεωργικού κλήρου είναι η μείωση του εργατικού δυναμικού που απασχολείται στη γεωργία και η παράλληλη λήψη μέτρων για την αύξηση της κινητικότητας στη χρήση της γης.

Η προγραμματισμένη μείωση του εργατικού δυναμικού της γεωργίας αποτελεί στόχο της αγροτικής και γενικότερα της οικονομικής πολιτικής της χώρας. Τη δεκαετία 1961-71 το εργατικό δυναμικό της γεωργίας μειώθηκε κατά 32%. Η μείωση όμως αυτή δεν οδήγησε σε ανάλογη βελτίωση του μέσου μεγέθους των γεωργικών εκμεταλλεύσεων που αυξήθηκε μόνο κατά 10%. Αυτό οφείλεται στην έλλειψη μέτρων για την αύξηση της κινητικότητας στη χρήση της γης, που θα επέτρεπε τη μόνιμη (αγορά) η προσωρινή (ενοικίαση) ενσωμάτωση των εγκαταλειπομένων χωραφιών στις γειτονικές γεωργικές εκμεταλλεύσεις που συνεχίζουν τη λειτουργία τους. Από μια έρευνα της Α.Τ.Ε. προκύπτει ότι 1,5 εκατ. στρέμματα γεωργικής γης έχουν εγκαταλειφθεί. Αν σ' αυτό προστεθούν οι βοσκότοποι και οι δασικές εκτάσεις η εγκαταλελειμμένη γη φτάνει τα 2,8 εκατ. στρέμματα. Η ενσωμάτωση, όμως των εγκαταλελειμμένων χωραφιών στις εκμεταλλεύσεις που παραμένουν δεν πρέπει να είναι συμπτωματική. Πρέπει να ακολουθεί ορισμένα κριτήρια που θα οδηγήσουν στη δημιουργία βιώσιμων κλήρων με συνεχόμενη έκταση και με προοπτικές για μεγαλύτερη ανάπτυξη.

Για να τηρηθούν τα κριτήρια αυτά θα πρέπει να θεσμοποιηθεί το όλο σύστημα αγοράς και ενοικιάσεως της γης, να προστατευθεί η διατήρηση των δημιουργουμένων μονάδων με την κατάλληλη ρύθμιση της διαδοχής και να αποφευχθεί ο πολυτεμαχισμός των νέων εδαφών που αποδίδονται στην καλλιέργεια (περιοχή Αγουλινίτσας-Δεσινίου κλπ.), καθώς και των κτημάτων (βοσκοτόπων ή καλλιεργουμένων εδαφών) του Δημοσίου.

Για την αντιμετώπιση όλων αυτών προτείνονται τα εξής μέτρα:

1) Νομικό πλαίσιο για την αγορά και την ενοικίαση της γης.

Για να χρησιμοποιηθεί η αγορά και η ενοικίαση γης γης σαν μέσο για την μεγέθυνση και την ενοποίηση του γεωργικού κλήρου και γενικότερα για τη δημιουργία βιώσιμων και δυναμικών γεωργικών εκμεταλλεύσεων, θα πρέπει να καθιερωθεί με νόμο η διαδικασία που θα ακολουθείται και τα κριτήρια που θα χρησιμοποιούνται για την αξιολόγηση των διαφόρων περιπτώσεων. Με το νόμο αυτό θα καθορίζονται:

- α) Η συγκρότηση ειδικής υπηρεσίας που θα αξιολογεί τις διαφορές περιπτώσεις.
- β) Η υποχρεωτική λήψη αδειών από την υπηρεσία αυτή για την πραγματοποίηση αγοραπωλησιών ή ενοικιάσεων γεωργικής γης.
- γ) Η καθιέρωση κριτηρίων για την αγορά και ενοικίαση της γεωργικής γης, ώστε να εξυπηρετείται με συνέπεια ο στόχος της δημιουργίας βιώσιμων και δυναμικών γεωργικών εκμεταλλεύσεων.

Η έννοια της βιωσιμότητας θα πρέπει να εξετάζεται από την άποψη της αμοιβής εργασίας και γενικότερα του εισο-

δήματος που εξασφαλίζουν τα απασχολούμενα στην εκμετάλλευση άτομα.

δ) Η ρύθμιση της διαδοχής των γεωργικών εκμεταλλεύσεων, ώστε να αποφεύγεται η οπισθοδρόμηση σε μικρές τεμαχισμένες μονάδες.

ε) Η αξιοποίηση των νέων εδαφών που αποδίδονται στην καλλιέργεια καθώς και εκείνων του Δημοσίου που σήμερα υποαξιοποιούνται ή παραμένουν αναξιοποίητα, με τη μεταβίβαση της χρήσης τους σε δυναμικούς, ατομικούς ή συλλογικούς φορείς κάτω από προϋποθέσεις που θα εξασφαλίζουν τη βιωσιμότητα των σχηματιζομένων μονάδων. Στην περίπτωση αυτή θα μπορούσε να προβλεφθεί η κάθετη οργάνωση των μονάδων σε μια κεντρική μονάδα, π.χ. σε ένα Συνεταιρισμό που θα έχει σαν στόχο την προώθηση της οριζόντιας συνεργασίας με τη μεταποίηση και την εμπορία.

Αυτά αποτελούν τα βασικά σημεία που θα πρέπει να καλύπτει ο νόμος που θα ρυθμίζει τα θέματα τα σχετικά με την αγορά και ενοικίαση της γεωργικής γης, καθώς και με την αξιοποίηση των νέων εδαφών και των εκτάσεων του Δημοσίου. Καθένα από τα σημεία αυτά αποτελεί αντικείμενο χρηστής μελέτης, που θα πρέπει να λάβει υπόψη της τα πρότυπα και τις εμπειρίες ξένων χωρών και ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της Ελληνικής πραγματικότητας.

2) Υπηρεσία αγοράς και ενοικιάσεως γεωργικής γης.

Η εφαρμογή των διατάξεων του σχετικού νόμου θα πρέπει να ανατεθεί σε μια ειδική υπηρεσία με αποκεντρωμένο μηχανισμό λειτουργίας, ώστε και ταχύτητα στην όλη διαδικασία να εξασφαλίζεται και οι αποφάσεις να στηρίζονται στις ιδιαίτερες συνθήκες κάθε περιοχής. Οι υπηρεσίες αυτές είναι γνωστές σαν Τράπεζες γης. Η ίδρυση μιας ανεξάρτητης Τράπεζας γης στην Ελλάδα θα είχε σαν αποτέλεσμα την διαμόρφωση ψηλού κό-

στους λειτουργίας, επειδή χρειάζεται μεγάλη αποκέντρωση των υπηρεσιών της. Με τη σημερινή διάρθρωση του θεσμικού πλαισίου που υπηρετεί τη γεωργία πιστεύεται ότι η καλύτερη αντιμετώπιση του προβλήματος αυτού θα ήταν η ένταξη της Τράπεζας γης στο λειτουργικό μηχανισμό της Αγροτικής Τράπεζας, της οποίας η οργάνωση, η αποκέντρωση των υπηρεσιών και οι σχέσεις συνεργασίας που έχει αναπτύξει με τους παραγωγούς, με τις οργανώσεις τους και με το Υπουργείο Γεωργίας, αποτελούν εγγύηση για την αποτελεσματικότερη διεξαγωγή του όλου έργου που αναφέρεται στην αγορά και την ενοικίαση της γεωργικής γης. Η υπηρεσία αυτή θα χρησιμοποιεί τους μηχανισμούς της Τράπεζας, σε κεντρικό και περιφερειακό επίπεδο και θα συμπληρώνεται με τοπικές επιτροπές στο χώρο κάθε Υποκαταστήματος, στις οποίες θα συμμετέχουν ο Διευθυντής και ο Γεωπόνος της Α.Τ.Ε., ο τοπικός γεωπόνος του Υπουργείου Γεωργίας, ο Πρόεδρος της ενώσεως ή του κυριώτερου Γεωργικού Συνεταιρισμού και ένας εκπρόσωπος της τοπικής αυτοδιοίκησης. Η εργασία θα οργανωθεί κατά τον ακόλουθο τρόπο:

α) Οι ενδιαφερόμενοι για την αγορά ή ενοικίαση αγροτεμαχίων παραγωγοί, θα υποβάλλουν σχετική αίτηση στο Υποκατάστημα της Α.Τ.Ε., ανεξάρτητα από το αν θέλουν να προβούν στην αγορά ή ενοικίαση με δικό τους διαθέσιμο ή με δάνειο της Τράπεζας, εφόσον η περίπτωση τους προβλέπεται από το σχετικό νόμο.

β) Η αίτηση θα εξετάζεται από τις υπηρεσίες του Υποκαταστήματος, κατά τη διαδικασία που ακολουθείται για τα μεσομακροπρόθεσμα δάνεια και με βάση τα κριτήρια που καθορίζονται στο νόμο περί αγοράς και ενοικιάσεως γεωργικής γης. Ειδικό-

τερα θα εξετάζεται η συμβολή του αγοραζομένου η ενοικιαζομένου αγροτεμαχίου στη δημιουργία βιωσίμων συγκεντρωμένων και δυναμικών γεωργικών εκμεταλλεύσεων, η τύχη της εκμετάλλευσης από την οποία προέρχεται το αγροτεμάχιο και η τιμή αγοράς ή το ύψος και οι όροι της ενοικίασης. Η Τράπεζα δεν θα δέχεται παθητικά τις πρωτοβουλίες των παραγωγών. Θα φροντίζει να συγκεντρώνει πληροφορίες για τα αγροτεμάχια που προσφέρονται για πώληση ή ενοικίαση και να υποκινεί το ενδιαφέρον εκείνων που θα έπρεπε, με βάση τα κριτήρια της μεγέθυνσης και ενοποίησης του γεωργικού κλήρου, να τα ενσωματώσουν στις εκμεταλλεύσεις τους. Ακόμα θα φροντίζει να διευκολύνει την ανταλλαγή αγροτεμαχίων μεταξύ εκμεταλλεύσεων που θα συνέβαλε στον περιορισμό του βαθμού πολυτεμαχισμού τους, κατά τρόπο ταχύτερο και οικονομικότερο απ' ό τι γίνεται με τον αναδασμό. Έτσι η Α.Τ.Ε. θα μπορούσε σταδιακά να εξελιχτεί και σε Τράπεζα πληροφοριών σχετικών με την προσφορά και ζήτηση για αγορά και ενοικίαση γεωργικής γης και να φροντίζει, με δική της πρωτοβουλία, για την ανεύρεση και πραγματοποίηση των αποτελεσματικότερων συνδυασμών.

γ) Οι προτάσεις των υπηρεσιών του Υποκαταστήματος θα φέρονται στην Τοπική Επιτροπή, που θα παίρνει και την οριστική απόφαση για την ικανοποίηση ή όχι του σχετικού αιτήματος. Η σύνθεση της Επιτροπής αποβλέπει στο να κατοχυρώσει την αντικειμενικότητα και το αδιάβλητο της κρίσης και να αναπτύξει αίσθημα εμπιστοσύνης των ενδιαφερομένων στο νέο θεσμό. Για ειδικές περιπτώσεις όπως είναι η αξιοποίηση νέων εδαφών ή εκτάσεων του Δημοσίου μπορεί να προβλεφθεί μια ανάλογη επιτροπή σε επίπεδο Νομού.

3) Εξασφάλιση Κεφαλαίων

Για να προωθηθούν οι στόχοι αυτοί θα πρέπει να εξασφαλιστούν τα απαραίτητα κεφάλαια για την εξαγορά της γης ή και για την ενοικιάσή της, σε μεσομακροπρόθεσμη βάση, εφόσον οι ενδιαφερόμενοι παραγωγοί αδυνατούν να τα διαθέσουν. Η χορήγηση των δανείων θα πρέπει να εξακολουθήσει να γίνεται με χαμηλό επιτόκιο. Η επιδότηση αυτή κρίνεται από τις πιο παραγωγικές γιατί συμβάλλει στη βελτίωση της δομής των γεωργικών εκμεταλλεύσεων που αποτελεί προϋπόθεση για την ανάπτυξή τους και την επιβίωσή τους στο διεθνή ανταγωνισμό. Το μέσο ύψος των δανείων θα πρέπει να αυξηθεί σημαντικά, σε σχέση με το σημερινό, αφού θα χορηγούνται με την προϋπόθεση να δημιουργηθούν βιώσιμες μονάδες. Για τον λόγο αυτό θα πρέπει να παραταθεί και η διάρκεια των δανείων σε 30 ή και περισσότερα χρόνια, ώστε οι υποχρεώσεις που δημιουργούνται από την αγορά γης να μην εμποδίζουν την ανάληψη άλλων υποχρεώσεων για τον τεχνολογικό και οργανωτικό εκσυγχρονισμό τους. Η προσπάθεια, όμως, της προτεινόμενης υπηρεσίας θα πρέπει να προσανατολιστεί βασικά, όχι στη μεταβίβαση της ιδιοκτησίας της γης, αλλά στην ενοικιάσή της, ώστε να περιοριστεί όσο γίνεται η σχετική δαπάνη για τη βελτίωση του μεγέθους του γεωργικού κλήρου. Ένας τέτοιος προσανατολισμός διευκολύνει και την κινητικότητα των φορέων της οικονομικής δραστηριότητας μεταξύ των διαφόρων τομέων, που σήμερα ακολουθεί μονόδρομη πορεία από τη γεωργία στους άλλους τομείς, επειδή η αντίθετη κίνηση εμποδίζεται, εκτός από τα άλλα, και από την υπερβολική δαπάνη για τη συγκρότηση μιας βιώσιμης και δυναμικής εκμετάλλευσης. Έτσι θα δημιουργηθούν και προϋποθέσεις για την ανανέωση του γεωργικού πληθυσμού και τον πλουτισμό του με νέο ανθρώπι-

νο δυναμικό, που η κλίση του και τα ενδιαφέροντά του το οδηγούν σε γεωργικές δραστηριότητες. Ο θεσμός της ενοικίασης της γεωργικής γης έχει διαδοθεί αρκετά τα τελευταία χρόνια, όπως αποδεικνύεται από τα στοιχεία πρόσφατης έρευνας της Α.Τ.Ε. Από τα στοιχεία αυτά προκύπτει ότι 4,4 εκατ. στρέμματα γεωργικής γης ενοικιάζονται, από αυτά δε 2,5 εκατ. στρέμματα ανήκουν σε άτομα που δεν ασχολούνται με την καλλιέργειά τους και τα έχουν εγκαταλείψει. Παρ' όλα αυτά, οι όροι ενοικίασης δεν υποβοηθούν τη συγκρότηση ενοποιημένων, βιώσιμων και δυναμικών, με αναπτυξιακά χαρακτηριστικά μονάδων, όπως προβλέπεται με τη συστηματοποίηση και θεσμοποίηση της όλης διαδικασίας κατά τα προτεινόμενα μέτρα.

Β. Οριζόντια και κάθετη οργάνωση της γεωργικής παραγωγής

Η οριζόντια και κάθετη οργάνωση της παραγωγής, μαζί με την ενοικίαση της γης, αποτελούν τα οικονομικότερα μέσα για την άρση των αδυναμιών του μικρού κλήρου. Οι τρόποι με τους οποίους μπορεί να βελτιωθεί η οργάνωση αυτή είναι:

- 1) η ανάπτυξη συλλογικών μορφών εκμετάλλευσης.
- 2) η δραστηριοποίηση των γεωργικών συνεταιρισμών προς την κατεύθυνση της εξασφάλισης οικονομιών κλίμακος στις μικρομεσαίες εκμεταλλεύσεις.
- 3) η εισαγωγή νέων θεσμών, που διαχωρίζουν την ιδιοκτησία της γης από τη χρήση της, και
- 4) η κάθετη οργάνωση της παραγωγής, της μεταποίησης και της εμπορίας των γεωργικών προϊόντων.

Ας εξετάσουμε όμως κάθε μία από τις περιπτώσεις.

- 1) Συλλογικές μορφές εκμετάλλευσης.

Οι μορφές αυτές μπορεί να αναφέρονται στο σύνολο των εκμεταλλεύσεων των παραγωγών ή σε ένα μέρος τους συγκεντρωμένο σε μια περιοχή, που προσφέρεται για ειδική εκμετάλλευση ή καλλιεργητική φροντίδα. Στην κατεύθυνση των συλλογικών μορφών έχει σημειωθεί ένα ξεκίνημα, που όμως δεν μπορεί να χαρακτηριστεί σαν πρόοδος, όταν παρθούν υπόψη οι δυνατότητες και οι ανάγκες για την επέκταση του θεσμού. Απαραίτητη προϋπόθεση για την επέκταση των συλλογικών μορφών εκμεταλλεύσεων, είναι να πάρουν την κατάλληλη νομική μορφή, που θα τους επιτρέψει να ρυθμίσουν σε μόνιμη βάση τις σχέσεις μεταξύ των συνεργαζομένων παραγωγών, και καθορίζουν τις βασικές αρχές που θα διέπουν τη λειτουργία του και να αποκτήσουν

μια νόμιμη εκπροσώπηση απέναντι στα Τραπεζικά ιδρύματα και τα άλλα φυσικά ή νομικά πρόσωπα, με τα οποία συνεργάζονται. Για τη σχετική νομοθεσία θα πρέπει να ληφθούν υπόψη τα πρότυπα και η εμπειρία άλλων χωρών και ειδικότερα της Γαλλίας, όπου υπάρχει αρκετή παράδοση. Θα πρέπει ακόμα να σημειωθεί ότι ανάλογες μορφές προβλέπονται και στο σχέδιο Μάνσχολτ, όπου διακρίνονται "σε μονάδες παραγωγής", που αναφέρονται σε ορισμένο κλάδο των εκμεταλλεύσεων, και "σε σύγχρονες γεωργικές εκμεταλλεύσεις" που προέρχονται από την συνένωση των εκμεταλλεύσεων των συνεργαζομένων παραγωγών.

Οι προτεινόμενες συλλογικές μορφές εκμετάλλευσης δεν υποκαθιστούν τους γεωργικούς συνεταιρισμούς. Απεναντίας προβλέπεται να αυξήσουν τη συνεργασία τους με τις τοπικές συνεταιριστικές οργανώσεις καθώς και με τις άλλες υπηρεσίες, γιατί θα χρειάζονται περισσότερο τη βοήθειά τους σε θέματα προμηθειών, διαθέσεως προϊόντων, χρηματοδοτικά, οργανωτικά κλπ. Οι συνεταιρισμοί μάλιστα θα πρέπει να αναλάβουν πρωτοβουλίες δημιουργίας τέτοιων συλλογικών μονάδων, ανάμεσα στα μέλη τους. Το ίδιο και οι υπηρεσίες του Υπουργείου Γεωργίας και της Αγροτικής Τράπεζας. Οι πρωτοβουλίες αυτές θα πρέπει να ενισχυθούν με κίνητρα, όπως φορολογικά, πιστωτικά, παροχής περισσότερων και ψηλοτέρου επιπέδου υπηρεσιών κλπ.

2) Εξασφάλιση οικονομιών κλίμακος από τους Συνεταιρισμούς

Οι Γεωργικοί Συνεταιρισμοί μπορούν και πρέπει να μεταβληθούν σε κέντρα παροχής υπηρεσιών στους τομείς της μηχανικής καλλιέργειας, της μεταποίησης, της παραγωγής και της εμπορίας των γεωργικών προϊόντων. Μπορούν ακόμα να προανατολίσουν τα σχέδια παραγωγής των αγροτών έτσι ώστε οι

υπηρεσίες αυτές να παρέχονται με το μικρότερο κόστος. Σαν παράδειγμα αναφέρεται η περίπτωση του μπαμπακιού, το κόστος του οποίου επιβαρύνεται υπερβολικά από συλλεκτικά, επειδή δεν υπάρχει δυνατότητα για κάθε παραγωγό χωριστά να προμηθευτεί μια βαμβακοσυλλεκτική μηχανή, που το κόστος της είναι 30 περίπου εκατ. δρχ. και που μπορεί να εξυπηρετήσει 400-500 στρέμματα. Στην περίπτωση αυτή και με τη συγκέντρωση της καλλιέργειας του μπαμπακιού σε ορισμένες περιοχές, θα ήταν δυνατή η εξυπηρέτηση των παραγωγών από βαμβακοσυλλεκτικές μηχανές του Συνεταιρισμού ή η συνένωσή τους, με πρωτοβουλία του Συνεταιρισμού, σε συλλογικές μορφές εκμεταλλεύσεων. Στη μεταποίηση και την εμπορία οι Συνεταιρισμοί θα πρέπει να ενεργοποιηθούν εντονότερα, με στόχο την κάθετη οργάνωση της παραγωγής, που θα ξεκινάει από τον παραγωγό και θα καταλήγει στον καταναλωτή. Στη μεταποίηση, η δραστηριοποίηση των Συνεταιρισμών έχει να επιδείξει αξιόλογα επιτεύγματα. Δεν μπορεί όμως να υποστηριχτεί το ίδιο και στην εμπορία. Ο ρόλος των Συνεταιρισμών στους τομείς αυτούς δεν πρέπει να είναι υποχρεωτικά άμεσος, όπως μπορεί να θεωρηθεί η ίδρυση και λειτουργία δικών τους βιομηχανιών και η απευθείας απασχόλησή τους στην εμπορία. Μπορούν να παρεμβαίνουν ανάμεσα στους παραγωγούς από τη μια πλευρά και τις ιδιωτικές βιομηχανίες και τους εμπόρους από την άλλη, για να αυξήσουν τη διαπραγματευτική δύναμη και να προστατεύσουν τα νόμιμα συμφέροντα των πρώτων και να εξασφαλίσουν το ύψος της παραγωγής που χρειάζονται οι δεύτεροι. Αυτά προϋποθέτουν την οργάνωση των Συνεταιρισμών σε νέες βάσεις, που θα τους δημιουργήσουν πρωτοποριακές και αυτοδύναμες οικονομικές μονάδες,

ικανές να παίξουν το ρόλο του προωθητικού παράγοντα στη γεωργία. Οι βάσεις αυτές θα πρέπει να τεθούν με το νέο Νόμο για τους Συνεταιρισμούς.

3) Εισαγωγή νέων μορφών οργάνωσης

Η γεωργία αντίθετα από τη βιομηχανία και τις υπηρεσίες, κυριαρχείται από μορφές οργάνωσης όπου η ιδιοκτησία και η χρήση των μέσων παραγωγής, βασικά της γης, συναντώνται στο ίδιο πρόσωπο. Αυτό αποτελεί σοβαρό εμπόδιο για τη μεγέθυνση των μονάδων και δημιουργεί προβλήματα διαδοχής, που εμποδίζουν την ανάπτυξη μακροχρονίων δεσμών με τον εξωτερικό κόσμο, όπως είναι τα ιδρύματα χρηματοδότησης. Ακόμη, ο προσωπικός χαρακτήρας των γεωργικών εκμεταλλεύσεων περιορίζει το δυναμισμό τους στις δυνατότητες του φορέα τους, που στην περίπτωση της Ελληνικής γεωργίας είναι σε μεγάλο ποσοστό περιορισμένες. Αντίθετα στη βιομηχανία και στις υπηρεσίες κερδίζουν όλο και περισσότερο έδαφος οι απρόσωπες μορφές οργάνωσης των οικονομικών μονάδων, όπως οι Ανώνυμες εταιρείες, που έχουν ευχέρεια άντλησης κεφαλαίων για τις τρέχουσες ανάγκες τους και τα επενδυτικά τους σχέδια, δυνατότητες για την εισαγωγή συγχρόνων συστημάτων οργάνωσης και διοίκησης και άμεση επαφή με την αγορά των συντελεστών παραγωγής και των προϊόντων τους, η δε διάρκεια της ζωής τους δεν εξαρτάται από την παρουσία ορισμένων προσώπων αλλά από την ικανότητά τους να αναπτύσσονται και να αντιμετωπίζουν με επιτυχία τον ανταγωνισμό των ομοειδών μονάδων. Αν πάρουμε υπόψη ότι η ανάπτυξη της γεωργίας, αποβλέπει στο να κάνει τον τομέα αυτό ένα οργανικό και αυτοδύναμο τμήμα της εθνικής οικονομίας, μπορούμε να φτάσουμε στο συμπέρασμα ότι μια μέρα

η γεωργία θα κινείται στην ίδια αγορά χρήματος με τη βιομηχανία και τις υπηρεσίες και θα συναγωνίζεται μαζί τους για να συγκρατήσει το εργατικό δυναμικό που της χρειάζεται. Για να μπορέσει να σταθεί με επιτυχία στον ανταγωνισμό αυτό θα πρέπει να αρχίσει από τώρα να υιοθετεί και να εισάγει απρόσωπους θεσμούς οργάνωσης, που διευρύνουν τις κατά κανόνα περιορισμένες δυνατότητες του αγρότη, δεν παρουσιάζουν προβλήματα διαδοχής και διαθέτουν στοιχεία, αναγνώρισης και αξιολόγησης που διευκολύνουν τις σχέσεις τους με τον εξωτερικό κόσμο.

Ένας τέτοιος θεσμός είναι η Ανώνυμη Εταιρεία, που απέκτησε μια ενιαία νομική μορφή για το χώρο της Ε.Ο.Κ., που αποτελεί πρόσθετο στοιχείο της σημασίας της στην οικονομική ενοποίηση και ανάπτυξη των χωρών που την αποτελούν.

Η Ανώνυμη Εταιρεία, στην περίπτωση της γεωργίας, πέρα από τα άλλα πλεονεκτήματά της, θα συμβάλλει αποφασιστικά και στην κάθετη οργάνωση της παραγωγής, της μεταποίησης και της εμπορίας των γεωργικών προϊόντων. Ο θεσμός αυτός δεν είναι άγνωστος στη μεταποίηση των γεωργικών προϊόντων, αλλά δεν έχει επιτύχει να συνδεθεί οργανικά ούτε με την πρωτογενή παραγωγή, ούτε με την αγορά των μεταποιημένων προϊόντων. Χρειάζεται μια πιο συστηματική προσπάθεια για τη διάδοσή του, ξεκινώντας από τις περιπτώσεις που προσφέρονται περισσότερο..

4) Κάθετη οργάνωση.

Τα σχήματα που εξετάστηκαν μέχρι τώρα συμβάλλουν στην κάθετη οργάνωση της παραγωγής, της μεταποίησης και της εμπορίας, που με τον περιορισμό των διαρροών εισοδήματος από

τον αγροτικό πληθυσμό αυξάνει το εισόδημα του παραγωγού και αμβλύνει τις αδυναμίες του μικρού κλήρου. Πέρα από τα σχήματα που ήδη αναφέρθηκαν, μπορούν να προωθηθούν και άλλες μορφές, όπως η καθιέρωση των συμβολαίων μεταξύ παραγωγών και βιομηχανιών μεταποίησης των γεωργικών προϊόντων. Η εφαρμογή του θεσμού αυτού μπορεί να γίνει με την παρέμβαση των Γεωργικών Συνεταιρισμών, με σκοπό να αυξήσει τη διαπραγματευτική δύναμη των παραγωγών.

Γ. Συνθετική αντιμετώπιση του προβλήματος

του μικρού κλήρου.

Η αντιμετώπιση του προβλήματος του μικρού κλήρου θα πρέπει να προχωρήσει με την παράλληλη εφαρμογή των τρόπων μεγέθυνσης και ενοποίησης των γεωργικών εκμεταλλεύσεων -αγορά και ενοικίαση της γης- και των μεθόδων οριζόντιας και κάθετης οργάνωσης της παραγωγής. Η μεγέθυνση και ενοποίηση του κλήρου πρέπει να συμπληρωθεί με την οριζόντια και κάθετη οργάνωση της παραγωγής για να αξιοποιηθούν όλες οι δυνατότητες αύξησης του εισοδήματος του αγροτικού πληθυσμού και βελτίωσης της ανταγωνιστικότητας των γεωργικών προϊόντων στην εσωτερική και εξωτερική αγορά. Η συγκέντρωση των προσπαθειών στην προώθηση μιας μόνο μεθόδου, όπως έχει γίνει με τις ομαδικές εκμεταλλεύσεις, δεν πρόκειται να δώσει ικανοποιητική λύση στο πρόβλημα του μικρού κλήρου, γιατί δεν μπορεί να υποστηριχτεί ότι υπάρχει μέθοδος που ανταποκρίνεται σε όλες τις περιπτώσεις και που είναι γενικής αποδοχής από τους ενδιαφερόμενους παραγωγούς.

Δ. Ο αναδασμός σαν λύση του προβλήματος

Το κράτος προσπαθεί να αντιμετωπίσει την κατάσταση του υπερβολικού κομματιάσματος της αγροτικής εκμετάλλευσης στην Ελλάδα, καθώς και τη μεγάλη διασπορά των αγροτεμαχίων με τον αναδασμό.

Ο αναδασμός όπως εννοείται και εφαρμόζεται στην Ελλάδα συνίσταται, σε μια πρώτη φάση, στη συγκέντρωση όλων των τεμαχισμένων ιδιοκτησιών ενός χωριού και η δημιουργία εκμεταλλεύσεων ενός αγροτεμαχίου (ή το περισσότερο τριών) με συμμετρική γεωμετρική περίμετρο· ακολουθεί, σε μια δεύτερη φάση, η επαναδιανομή των αγροτικών μονάδων στους γεωργούς, έτσι ώστε καθένας να αποκτήσει μια νέα ιδιοκτησία ίσης αξίας με το σύνολο των παλαιών σκόρπιων αγροτεμαχίων του.

Η εκτίμηση της αξίας κάθε κατακερματισμένης ιδιοκτησίας γίνεται σύμφωνα με την παραγωγική της ικανότητα· συνεπώς η αγροτική εκμετάλλευση που δίνεται σε αντάλλαγμα στον ιδιοκτήτη δεν θα έχει υποχρεωτικά την ίδια ένταση με την παλαιά εκμετάλλευση.

Παράλληλα, το κράτος κατασκευάζει ένα νέο οδικό δίκτυο έτσι ώστε όλες οι νέες αγροτικές μονάδες να έχουν έξοδο σε αυτό. Γι' αυτό το λόγο η πραγματοποίηση του αναδασμού απαιτεί πολύ προχωρημένες τοπογραφικές και οικονομικές μελέτες, που γίνονται από μία υπηρεσία του Υπουργείου Γεωργίας.

Ο αναδασμός άρχισε το 1953 με ένα νόμο που βασίζονταν στο Σύνταγμα του 1952. Από το 1953 μέχρι το 1958 ο αναδασμός ήταν προαιρετικός· από το 1958 το Υπουργείο Γεωργίας

πραγματοποιεί υποχρεωτικό αναδασμό όπου εκτελεί αρδευτικά έργα.

Για να πραγματοποιηθεί ένας εκούσιος αναδασμός χρειάζεται η συγκατάθεση των ιδιοκτητών που κατέχουν το 50% τουλάχιστον της έκτασης όπου πρόκειται να γίνει αναδασμός.

Στον πίνακα 4 (Παράρτημα 2) υπάρχουν στοιχεία εξέλιξης του αναδασμού μέχρι το 1970, είτε ο αναδασμός έγινε εκούσια είτε υποχρεωτικά. Στον πίνακα παρατηρούμε πως είναι πολύ αργός ο ρυθμός με τον οποίο προχωρεί το πρόγραμμα αναδασμού. Σε 18 χρόνια έγινε αναδασμός σε 3.670.600 στρέμματα, ενώ υπολογίζεται ότι τουλάχιστον 15.000.000 στρέμματα χρειάζονται αναδασμό για να μπορούμε να πούμε ότι είναι παραγωγικά.

Στην πρώτη περίοδο (1953-58) που ο αναδασμός δεν ήταν υποχρεωτικός, ο μέσος ετήσιος ρυθμός ήταν 46.900 στρέμματα· ο ρυθμός αυξήθηκε μετά το 49-50: στην περίοδο 1958-65 έγινε 223.200 στρέμματα το χρόνο και στην περίοδο 1966-70 έγινε 365.300 στρέμματα.

Το πενταετές όμως πρόγραμμα 1966-70 πρόβλεπε ένα ετήσιο ρυθμό 500.000 στρέμματα, ρυθμός που δεν πραγματοποιήθηκε· ακόμα κι αν υποθέσουμε πως το ποσοστό αυτό μπορεί να επιτευχθεί τα επόμενα χρόνια, θα πρέπει να περιμένουμε μέχρι το 1993(!) για να επιτευχθεί μόνον ο στόχος των 15.000.000 στρεμάτων. Κι αυτό μάλιστα στην καλλίτερη περίπτωση, υποθέτοντας δηλαδή πως τα αίτια του κατακερματισμού των εκμεταλλεύσεων δεν θα αναπαραχθούν στις εκμεταλλεύσεις που υποβλήθηκαν σε αναδασμό αφού κανένας νόμος δεν απαγορεύει μια νέα διαίρεση των αγροτεμαχίων με τις κληρονομικές διαδοχές.

Όλες οι δαπάνες για την πραγματοποίηση του αναδα-
σμού πληρώνονται από τον κρατικό προϋπολογισμό· οι δαπάνες
αυτές όπου περιλαμβάνονται και οι μισθοί των δημοσίων υπαλ-
λήλων και η κατασκευή δρόμων, υπολογίστηκαν το 1965 σε 200
δρχ. κατά στρέμμα (από τις οποίες μόνο 40 δρχ. για άμεσες
δαπάνες).

Οι ενδείξεις που συγκέντρωσα από ορισμένα άρθρα αρ-
κούν για να έχουμε μια εικόνα σχετικά με το όφελος που απορ-
ρέει από τον αναδασμό.

Έτσι πληροφορούμαστε ότι στις περιοχές που εφαρμόστη-
κε ο αναδασμός, η παραγωγή αυξήθηκε κατά 50-300% και το καθα-
ρό εισόδημα κατά 82% κατά μέσο όρο. Σε ένα από τα τεύχη του
"Οικονομικού Ταχυδρόμου" ο συγγραφέας άρθρου, με θέμα τον
αναδασμο, συμπεραίνει πως μετά τον αναδασμό το εισόδημα μπο-
ρεί να αυξηθεί κατά 250-300%.

Η βελτίωση της παραγωγικότητας μπορεί να αποδοθεί
καταρχή σε άμεσα αποτελέσματα. Ο γεωργός δεν χάνει χρόνο
πηγαίνοντας από το ένα αγροτεμάχιο στο άλλο· η αγροτική
εκμετάλλευση γίνεται πιο προσιτή· η καλλιεργούμενη έκταση
αυξάνει στο μέτρο που καταργούνται τα σύνορα και οι φράχτες
ανάμεσα στις πολύ μικρές εκμεταλλεύσεις κλπ. Η βελτίωση αυτή
μπορεί επίσης να αποδοθεί και σε έμμεσα αποτελέσματα : στη
δημιουργία ευνοϊκών συνθηκών για την επέκταση της άρδευσης,
της μηχανοποίησης κλπ. Από τα πλεονεκτήματα αυτά ο αναδασμός
μπορεί να θεωρηθεί σαν μια ελάχιστα δαπανηρή επένδυση υψη-
λής αποδοτικότητας.

Παρ' όλα αυτά, το διοικητικό αυτό μέτρο δεν μπορεί
να προκαλέσει την αλλαγή των δομών για μια νέα οργάνωση της

παραγωγής, για τρεις λόγους:

- Πρόκειται για μια πολύ αργή διαδικασία
- Ένας νέος κατακερματισμός είναι μακροπρόθεσμα δυνατός με τις κληρονομικές διαδοχές· άλλωστε, πολλές από τις συγκεντρωμένες ιδιοκτησίες αποτελούνται ακόμα και μετά τον αναδασμό από δύο ή τρία αγροτεμάχια.

- Κυρίως όμως, επειδή το μέτρο αυτό δεν λύνει το πρόβλημα της μικρής αγροτικής εκμετάλλευσης (το 85% των εκμεταλλεύσεων έχουν επιφάνεια 1-50 στρέμματα), ούτε το πρόβλημα του τρόπου παραγωγής· ο γεωργός παραμένει ακόμα και μετά τον αναδασμό αδύναμος και απομονωμένος.

Πρέπει επίσης να επισημάνουμε πως η πραγματοποίηση του αναδασμού δεν είναι ασυμβίβαστη με μια οργανωτική αλλαγή στον αγροτικό τομέα, με σκοπό τη δημιουργία είτε μεγάλων αγροκτημάτων είτε νέων συνεταιρισμών, αφού στην πραγματικότητα ο αναδασμός δεν είναι τρόπος οργάνωσης, αλλά απλό τεχνικό μέτρο.

Τ. Ε. Ι. ΠΑΤΡΑΣ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο 4.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ Ε.Ο.Κ.

Η Ελληνική γεωργία δημιούργησε βασικές δυσχέρειες στην πορεία για την ένταξή μας στην Ε.Ο.Κ. Με αυτοματισμό όμως και μεγάλη ευχέρεια φαίνεται να μυθοποιήσαμε τις δυσχέρειες αυτές. Ίσως για να αποφεύγουμε έτσι την πραγματικότητα. Η διατήρηση τέτοιου μύθου δεν πρόκειται σε καμιά περίπτωση να διευκολύνει τις διαπραγματεύσεις με την Κοινότητα. Αντίθετα, μας δυσχεραίνει στην καθολική εκτίμηση των προοπτικών, που ανοίγονται για την οικονομία μας από την ενσωμάτωσή μας στην Ευρώπη. Όταν τα προβλήματα της αγροτικής οικονομίας τοποθετηθούν στις πραγματικές τους διαστάσεις, τότε ευκολότερα θα αντιμετωπιστούν και οι δυσχέρειες, που θα ανακύπτουν για τους άλλους τομείς της οικονομικής και κοινωνικής ζωής της χώρας.

Η στρατηγική για την εναρμόνιση της αγροτικής πολιτικής με την κοινοτική αναγκαστικά περικλείεται στους δυο βασικούς τομείς της τελευταίας. Δηλαδή στον τομέα εγγύησης-διαμόρφωσης των τιμών των αγροτικών προϊόντων και σ' εκείνο του αναπροσανατολισμού-αναδιάρθρωσης της γεωργίας.

Στον πρώτο τομέα, οφείλουμε να αποδεχτούμε την πρόοδο που σημείωσε μέχρι τώρα η κοινότητα και να ακολουθήσουμε τους κανονισμούς της. Εδώ, εκτός από μικρές παραχωρήσεις, που μπορούμε να υποστηρίξουμε για τη μεταβατική περίοδο και που θα εξαρτηθούν από την κατά προϊόν διαμορφωμένη κατάσταση, δεν είμαστε σε θέση να ζητήσουμε τροποποιήσεις στην κοινο-

τική αγροτική πολιτική. Η διαμόρφωση των τιμών και η στήριξη τους, καθώς και η διακίνηση των αγροτικών προϊόντων, θα προσαρμοστούν αναγκαστικά με τα ισχύοντα στην Κοινή Αγορά.

Από την άλλη μεριά, είναι γνωστή και στους κοινοτικούς παράγοντες η πρόοδος, που σημείωσε η χώρα μας στην ποιότητα των γεωργικών της προϊόντων. Τα ελληνικά αγροτικά προϊόντα θεωρούνται σε όλες τις χώρες της Κοινής Αγοράς ότι έχουν φτάσει σε ψηλά ποιοτικά επίπεδα, χωρίς όμως να μπορούμε να τα συγκρίνουμε με αυτά των άλλων παραγωγικών χωρών, όπως Ιταλία, Ισπανία, Πορτογαλία. Και αν ξεπεραστούν μερικά ακόμα προβλήματα, που αφορούν κυρίως το πραγματικά αναχρονιστικό σύστημα διακίνησης και εμπορίου, τότε είναι βέβαιο ότι θα γίνουν σχεδόν ασυναγώνιστα στην Αγορά των κοινοτικών χωρών.

Για τη γεωργία μας, ο προσανατολισμός-αναδιάρθρωση είναι η κύρια δοκιμασία. Πρέπει να παραδεχτούμε ότι αυτή η δοκιμασία είναι δική μας υπόθεση. 'Όχι τόσο από τη πλευρά της χρηματοδότησης για την αντιμετώπισή της' η Κοινή Αγορά θα συμβάλλει αποφασιστικά. Η δυσχέρεια είναι στην επεξεργασία των διαδικασιών για τον εκσυγχρονισμό της Ελληνικής γεωργίας. Τα διάφορα προγράμματα αναδιάρθρωσης της γεωργίας, που επεξεργάστηκε η Ευρωπαϊκή Κοινότητα, δεν είναι καθόλου υποχρεωτικά για τις χώρες-μέλη. 'Αλλωστε και η εφαρμογή του εξαρτήθηκε πάντα από την προθυμία και την αποτελεσματικότητα των Τοπικών Κυβερνήσεων.

Η Κοινότητα αναγνωρίζει τη διαφοροποίηση και την ιδιομορφία, που παρουσιάζει το αγροτικό πρόβλημα στις διάφορες χώρες και περιοχές. Από την άποψη αυτή, τα προγράμμα-

τά της έχουν περισσότερο ενδεικτικό παρά υποχρεωτικό χαρακτήρα. Η προσαρμογή τους στις τοπικές συνθήκες εναπόκειται πάντα στις εθνικές Κυβερνήσεις. Σε μας εναπόκειται όχι μόνο να διαγράψουμε τις γενικές κατευθύνσεις για την εξέλιξη της γεωργίας μας, αλλά και να τις υλοποιήσουμε σε συγκεκριμένα προγράμματα και αιτήματα. Έτσι μόνο θα μπορέσουμε να αξιοποιήσουμε τους πόρους, που θα διαθέτει η Κοινότητα για την αγροτική οικονομία.

Στα πλαίσια της στρατηγικής αυτής, είναι απαραίτητο να συμπληρώσουμε τους γενικούς στόχους ανάπτυξης της γεωργίας μας.

- α) Να καθορίσουμε κατώτατο όριο βιώσιμου γεωργικού κλήρου (150) στρέμματα είναι ίσως ο στόχος, που πρέπει να επιδιωχτεί).
- β) Να συνδέσουμε άμεσα και οργανικά το θέμα του κατώτερου βιώσιμου κλήρου με την τύχη των ενήλικων και των τρίτων που κατέχουν γεωργική γη. Θα δεχτούμε να παραμείνουν στη γεωργία ή θα δημιουργήσουμε προϋποθέσεις για την απελευθέρωση των εδαφών που κατέχουν; Εδώ θα πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι η Ελλάδα διαφέρει πολύ από τις άλλες κοινοτικές χώρες. Η Γερμανία ή η Βρετανία είναι δυνατόν να έχουν την πολυτέλεια μερικής απασχόλησης στη γεωργία διάφορων τρίτων. Εκεί όμως, αντιμετωπίζουμε εντελώς διαφορετικής μορφής αγροτικό ζήτημα και πάνω σε αυτό πρέπει να προβληματιστούμε.
- γ) Να διατηρήσει το Κράτος την κυριότητα των αμφισβητούμενων εκτάσεων και να μην τις παραχωρήσει ούτε σε ακτήμονες, ούτε στους ιδιοκτήτες. Αλλά αντίθετα, να στηρίξει τον κατώτατο βιώσιμο κλήρο και με βάση αυτόν να προχωρήσει σε νέες

πρότυπες μορφές γεωργικών εκμεταλλεύσεων. Όσες γαίες απομείνουν πέρα από τον βιώσιμο κλήρο να παραχωρηθούν στην Τράπεζα Εθνικής Γης, για να αποτελέσουν τον πυρήνα της νέας διαρθρωτικής πολιτικής στη γεωργία.

δ) Να εφαρμοστεί πρόγραμμα παροχής συμβουλών από Κρατικές υπηρεσίες προς τους αγρότες, που θα καλύπτει ολόκληρη τη χώρα. Κρατικές ειδικευμένες υπηρεσίες, που θα επανδρωθούν με κατάλληλα στελέχη, θα εκπονούν για κάθε ομάδα αγροτών λεπτομερειακό σχέδιο ανάπτυξης των καλλιεργειών τους. Τα σχέδια αυτά θα πρέπει νομοθετικά να θεωρούνται απαραίτητα για τη μεσομακροπρόθεσμη δανειοδότηση της γεωργίας. Η χρηματοδότηση κάθε μονάδας με τον τρόπο αυτό θα είναι δυνατό να εντάσσεται στο γενικότερο πρόγραμμα γεωργικής ανάπτυξης. Αλλά και θα αποφεύγεται η σπατάλη πόρων, που όπως για τα γεωργικά μηχανήματα, έχει πάρει τεράστιες διαστάσεις στον τόπο μας. Θα υπενθυμίσω μόνο ότι η νομοθετική ρύθμιση αυτών των προγραμμάτων ισχύει ακόμα και σε χώρες όπως η Γερμανία, που κάθε σπατάλη γεωργικών μηχανημάτων σημαίνει αυξημένη κατανάλωση για τις ντόπιες βιομηχανίες.

Τα παραπάνω αποτελούν απλές σκέψεις της στρατηγικής μας για την εναρμόνιση με την κοινοτική αγροτική πολιτική. Εκείνο, που έχει ιδιαίτερη σημασία, είναι να αποκτήσουμε την πεποίθηση ότι εμείς θα δώσουμε τις λύσεις στα περισσότερα διαρθρωτικά προβλήματα της γεωργίας μας και να μην περιμένουμε παθητικά από την Κοινότητα. Ο εκσυγχρονισμός της ελληνικής γεωργίας είναι αποκλειστικά δική μας ευθύνη. Εμείς θα σηκώσουμε το βάρος για τον αναπροσανατολισμό της γεωργίας και για τη μελλοντική της ανάπτυξη. Στις Βρυξέλλες έχουν υποβληθεί και έχουν συσσωρευτεί άπειρες ιδέες, που οι περισ-

σότερες όμως μένουν ανεφάρμοστες.

Εκείνο, που είναι σπανιότερο, είναι η υποβολή συγκεκριμένων προγραμμάτων, που είναι δυνατό αμέσως να εφαρμοστούν. Θα πρέπει να αναδείξουμε τις δυνατότητές μας. Όσο περισσότερη πρωτοτυπία και μεθοδικότητα παρουσιάσουμε, τόσο γρηγορότερα θα προστρέξει σε βοήθειά μας και η Κοινότητα.

Ε Π Ι Λ Ο Γ Ο Σ

Αν θέλουμε να υπάρχει στη χώρα μας μια κοινωνική ισορροπία πρέπει να αντιμετωπίσουμε με ευθύνη και δοκιμασία κάποιες μεγάλες περιστάσεις. Δεν θα πετύχουμε όμως τίποτα αν δεν αντιμετωπίσουμε το σύγχρονο ελληνικό αγροτικό πρόβλημα. Άλλωστε αυτό είναι το συμφέρον και της Πολιτείας και των Ελλήνων. Ενδιαφέρει πέντε εκατομμύρια Έλληνες. Είναι στενά συνυφασμένο με το συνολικό οικονομικό και κοινωνικό πρόβλημα της Ελλάδας. Οι άνθρωποι των πόλεων είναι δύσκολο να επιβιώσουν χωρίς την αγροτική συμμετοχή, οσαδήποτε υλικά αγαθά κι αν έχουμε στη διάθεσή μας.

Μετά από τόσους αγώνες λοιπόν πρέπει να γίνει πραγματικότητα η κοινωνική και οικονομική καταξίωση του αγρότη στη χώρα μας. Οι από το παρελθόν συσσωρευμένες αδικίες σε βάρος του αγρότη και η επιδείνωση της θέσης του πρέπει να αναγνωριστούν για την πραγματική οικονομικοκοινωνική ανάπτυξη της υπαίθρου, τη δημιουργία περισσότερων προσδοκιών για την ανταπόδοση των όσων ο αγρότης έχασε στο παρελθόν και για τη βελτίωση της θέσης του στο μέλλον.

Παράρτημα 1

(Σημειώσεις)

1. Ο Α. Βακόπουλος, "Ιστορία του νέου Ελληνισμού", σημειώνει ότι οι χωρικοί, πιεζόμενοι από τα δασίματα και τους φόρους, απογοητευμένοι από την ανικανότητα της Κεντρικής Βυζαντινής εξουσίας, είδαν στο οθωμανικό στοιχείο έναν ελευθερωτή που θα τους προφύλασσε από την τυραννία των τοπικών δυνατών.

2. Λόγοι Κοινωνικής τάξεως και ευστάθειας δημιούργησαν την θεωρία των DE FACTO οργάνων, η οποία έλκει την καταγωγή της από το γνωστό Ρωμαϊκό νόμο LEX BARBARIUS PHILIPPUS, ο οποίος νόμος ρύθμισε την τύχη των αποφάσεων που εξέδωκε με το όνομα αυτό κάποιος Ρωμαίος δούλος, ο οποίος κατόρθωσε να ονομασθεί Πραίτωρας και όλα πίστεψαν ότι νόμιμα διορίσθηκε στο αξίωμα αυτό. Έτσι θεωρήθηκε DE FACTO όργανο και οι πράξεις του παρέμειναν έγκυρες.

3. Το Οθωμανικό δικαίωμα της κατοχής (Τεσσαρούφ) ταυτίσθηκε προοδευτικά με τον δυτικό ορισμό της ατομικής ιδιοκτησίας, από της εποχής του Τανζιμάτ. Συνεπώς, το οθωμανικό Τανζιμάτ συγκρίνεται με τον αγροτικό νόμο της τσαρικής Ρωσίας το 1861.

4. Επίμορτος καλλιεργητής, αυτός που καλλιεργεί μισιακό.

5. Είναι το δικαίωμα το οποίο παρέχει απόλυτη και άμεση εξουσία επί του πράγματος και στρέφεται κατά παντός προς αποκλειστική απόλαυσή του.

6. Ενοχικό είναι το δικαίωμα που έχει κάποιος να απαιτήσει από άλλον ορισμένη παροχή.
7. Μερίδιο που παίρνει ο ιδιοκτήτης από τον καλλιεργητή κτήματος.
8. Η κυριότητα είναι το εμπράγματο δικαίωμα που παρέχει εξουσία άμεση και απόλυτη κατά παντός επί του πράγματος και αφορά όλες τις χρησιμότητες αυτού.
9. "Η οθωμανική πολυμορφία ως προς τον τρόπο κτήσεως του εδάφους, αντεκαταστάθηκε από της ιδρύσεως του Ελληνικού κράτους υπό της ατομιστικής αντιλήψεως μιας ατομικής ιδιοκτησίας ελευθέρως και απεριορίστου" (Στεφανίδης)
10. Δικαίωμα για χρήση και εκμετάλλευση ξένου πράγματος από το οποίο δικαίωμα δεν αφαιρείται η κυριότητα.
11. Έλληνας πολιτικός (1815-1883). Το 1855 και 1875 έγινε πρόεδρος της Βουλής, χρημάτισε υπουργός Οικονομικών (1856 και 1863), Δικαιοσύνης (1862), Παιδείας (1864), Εσωτερικών (1864-65 και 1877). Διαχειρίστηκε μεγάλα εθνικά ζητήματα, όπως το θέμα της προσάρτησης της Θεσσαλίας και μέρους της Ηπείρου το 1878 και 1881.

Παράρτημα 2

(Πίνακες)

Π Ι Ν Α Κ Α Σ 1.

ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ ΑΝΑΛΟΓΑ ΜΕ ΤΟ ΜΕΓΕΘΟΣ ΤΟΥΣ

Επιφάνεια σε στρέμ/τα	Α Π Ο Γ Ρ Α Φ Η Τ Ο Υ 1950			
	Αγροτικές Εκμεταλλεύσεις		Καλ/μένη Επιφάνεια	
	Αριθμοί	Ποσοστά	Στρέμματα	Ποσοστά
Κάτω από 10	287.106	28,5	2.380.500	6,60
10-49	573.198	56,9	15.627.700	43,20
50-99	114.327	11,4	7.967.300	22,06
100-199	25.912	2,6	3.658.900	10,14
200-499	5.361	0,5	1.685.100	4,67
500 & άνω	1.033	0,1	4.807.300	13,33
ΣΥΝΟΛΟ	1.007.000	100,0	36.126.800	100,0

Επιφάνεια σε στρέμ/τα	Α Π Ο Γ Ρ Α Φ Η Τ Ο Υ 1961			
	Αγροτικές Εκμεταλλεύσεις		Καλ/μένη Επιφάνεια	
	Αριθμοί	Ποσοστά	Στρέμματα	Ποσοστά
Κάτω από 10	278.565	24,11	1.319.880	3,59
10-49	658.431	57,00	16.583.400	45,16
50-99	172.746	14,93	11.432.090	31,12
100-199	38.912	3,40	4.981.310	13,56
200-499	6.863	0,60	1.852.920	5,04
500 & άνω	655	0,06	563.170	1,53
ΣΥΝΟΛΟ	1.156.000	100,0	36.732.770	100,0

Π Ι Ν Α Κ Α Σ 1. (Συνέχεια)

ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ ΑΝΑΛΟΓΑ ΜΕ ΤΟ ΜΕΓΕΘΟΣ ΤΟΥΣ

Επιφάνεια σε στρέμ/τα	Α Π Ο Γ Ρ Α Φ Η Τ Ο Υ 1971			
	Αγροτικές Εκμεταλλεύσεις		Καλ/μένη Επιφάνεια	
	Αριθμοί	Ποσοστά	Στρέμματα	Ποσοστά
Κάτω από 10	236.480	22,60	1.134.800	3,16
10-49	593.960	56,75	14.950.600	41,70
50-99	164.340	15,71	10.926.000	30,47
100-199	42.760	4,01	5.529.900	15,41
200-499	8.840	0,85	2.432.600	6,78
500 & άνω	880	0,08	889.000	2,48
ΣΥΝΟΛΟ	1.047.260	100,0	35.862.900	100,0

Επιφάνεια σε στρέμ/τα	Α Π Ο Γ Ρ Α Φ Η Τ Ο Υ 1981			
	Αγροτικές Εκμεταλλεύσεις		Καλ/μένη Επιφάνεια	
	Αριθμοί	Ποσοστά	Στρέμματα	Ποσοστά
Κάτω από 10	247.306	24,75	1.204.930	3,40
10-49	541.308	54,18	13.419.570	37,85
50-99	149.864	15,00	10.041.550	28,33
100-199	46.828	4,7	6.089.530	17,18
200-499	12.400	1,24	3.408.380	9,61
500 & άνω	1.440	0,14	1.288.590	3,63
ΣΥΝΟΛΟ	999.146	100,0	35.452.550	100,0

Π Ι Ν Α Κ Α Σ 1. (Συνέχεια)

ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ ΑΝΑΛΟΓΑ ΜΕ ΤΟ ΜΕΓΕΘΟΣ ΤΟΥΣ

Επιφάνεια σε στρέμ/τα	Α Π Ο Γ Ρ Α Φ Η Τ Ο Υ 1985			
	Αγροτικές Εκμεταλλεύσεις		Καλ/μένα Επιφάνεια	
	Αριθμοί	Ποσοστά	Στρέμματα	Ποσοστά
Κάτω από 10	245.340	25,78	511.670	1,47
10-49	491.680	51,67	9.239.860	26,43
50-99	138.760	14,59	8.441.140	24,15
100-199	53.100	5,58	6.632.010	18,98
200-499	18.140	1,91	4.467.270	12,79
500 & άνω	4.580	0,49	5.658.050	16,19
ΣΥΝΟΛΟ	951.600	100,0	34.950.020	100,0

ΠΗΓΗ: Ε.Σ.Υ.Ε., Δειγματοληπτικές Διαρθρωτικές Έρευνες

ΣΗΜΕΙΩΣΗ : Πιθανές διαφορές του αθροίσματος των ποσοστών μέχρι το 100, οφείλονται σε στρογγυλεύσεις.

Π Ι Ν Α Κ Α Σ 2
ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΟΥ ΜΕΣΟΥ ΜΕΓΕΘΟΥΣ
ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ
ΚΑΤΑ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ (1961)

Περιφέρειες	Μέση επιφάνεια σε στρέμματα
1. Θράκη	36,9
2. Μακεδονία	32,0
3. Ήπειρος	20,4
4. Θεσσαλία	42,7
5. Στερεά Ελλάδα και Εύβοια	33,7
6. Πελοπόννησος	34,5
7. Νησιά του Αιγαίου	21,9
8. Νησιά του Ιονίου	18,9
9. Κρήτη	29,7
Έλλάδα	31,8

Π η γ ή: Στατιστική Έπετηρίδα της Ελλάδος.

Π Ι Ν Α Κ Α Σ 3
 ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΚΑΤΑΝΟΜΗ
 ΤΩΝ ΑΓΡΟΤΙΚΩΝ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ
 ΑΝΑΛΟΓΑ ΜΕ ΤΟΝ ΤΕΜΑΧΙΣΜΟ ΤΟΥΣ

Περιφέρειες	Απογραφή του 1950		Έρευνα του Υπουργείου Γεωργίας το 1957-1958		Απογραφή του 1961	
	Μέσος αριθμός αγροτικών μονάδων κατ'αγοτική	Μέση επιφάνεια ενός αγροτικού στρέμματος χλυσ σε στρέμματα	Μέσος αριθμός αγροτικών μονάδων κατ'αγοτική	Μέση επιφάνεια ενός αγροτικού στρέμματος χλυσ σε στρέμματα	Μέσος αριθμός αγροτικών μονάδων κατ'αγοτική	Μέση επιφάνεια ενός αγροτικού στρέμματος χλυσ σε στρέμματα
1. Θράκη	6,5	5,6	—	—	7,6	4,9
2. Μικεδονία	6,1	5,2	7,5	6,1	6,7	4,8
3. Ήπειρος	5,3	4,1	—	—	5,5	3,8
4. Θεσσαλία	7,4	6,9	10,0	6,8	6,9	6,2
5. Στερεά Ελλάδα και Εύβοια	7,0	5,0	11,0	7,8	7,0	4,5
6. Πελοπόννησος	5,8	4,9	7,9	7,2	6,7	5,2
7. Νησιά του Αιγαίου	6,8	3,1	12,4	4,8	6,1	3,1
8. Νησιά του Ιονίου	5,4	3,3	—	—	7,3	3,0
9. Κρήτη	8,9	2,9	—	—	10,5	2,7
Ελλάδα	6,5	4,7	9,2	6,5	7,1	4,5

Π η γ έ σ: —Εθνική Στατιστική Υπηρεσία, για τις απογραφές του 1950 και 1961.
 —Για την Έρευνα του Υπουργείου, πίνακας που δημοσιεύεται στο δίδυλο του K. Thomson σ. 32.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

ΕΛΑΦΗ ΟΠΟΥ ΕΦΑΡΜΟΣΤΗΚΕ Ο ΑΝΑΔΑΣΜΟΣ
(ΣΕ ΣΤΡΕΜΜΑΤΑ)

Έτη	Έκδουσι αναδιάρθμολ	Υποχρεωτικοί άναδασμοί	Σύνολο
1953	20.140	—	20.140
1954	38.080	—	38.080
1955	34.400	—	34.400
1956	80.610	—	80.610
1957	41.590	—	41.590
1958	66.480	—	66.480
1959	41.300	24.600	65.900
1960	82.100	99.700	181.800
1961	88.400	87.600	176.000
1962	91.800	105.300	197.100
1963	116.400	151.600	268.000
1964	175.600	114.700	290.300
1965	203.500	180.100	383.600
1966	174.600	125.100	299.700
1967	150.900	36.700	187.600
1968	191.600	287.300	479.000
1969	149.400	279.900	429.200
1970	127.000	304.000	431.000
Σύνολο	1.873.900 στρέμ.	1.796.700 στρέμ.	3.670.600 στρέμ.

Έτη	Έκδουσι αναδιάρθμολ	Υποχρεωτικοί άναδασμοί	Σύνολο
1953	Σύνολο = 281.300	—	—
1954	Μέσος ετήσιος	—	—
1955	ός	—	—
1956	V	—	—
1957	46.900	—	—
1958	—	24.600	24.600
1959	—	99.700	99.700
1960	—	87.600	87.600
1961	—	105.300	105.300
1962	—	151.600	151.600
1963	—	114.700	114.700
1964	—	180.100	180.100
1965	—	125.100	125.100
1966	—	36.700	36.700
1967	—	287.300	287.300
1968	—	279.900	279.900
1969	—	304.000	304.000
1970	—	—	—
Σύνολο	1.592.600 στρέμ.	1.099.100	2.691.700

Έτη	Έκδουσι αναδιάρθμολ	Υποχρεωτικοί άναδασμοί	Σύνολο
1953	—	—	—
1954	—	—	—
1955	—	—	—
1956	—	—	—
1957	—	—	—
1958	—	—	—
1959	—	—	—
1960	—	—	—
1961	—	—	—
1962	—	—	—
1963	—	—	—
1964	—	—	—
1965	—	—	—
1966	—	—	—
1967	—	—	—
1968	—	—	—
1969	—	—	—
1970	—	—	—
Σύνολο	—	—	—

Πηγές: Για τὰ έτη 1953 - 58 Κ. THOMSON, στ. ιδ., σ.σ. 218, 219.

» » » 1959 - 65 Έκθεση τής Β.Ι.Ρ.Δ.

» » » 1966 - 70 ΟΙΚ. TAX., τεύχ. 887, σ. 10.

Β Ι Β Λ Ι Ο Γ Ρ Α Φ Ι Α

1. ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ Κ. : "Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα"
Εξάντας 1967-1975
2. ΠΕΠΕΛΑΣΗΣ Α. : " Αγροτικά. Μια άλλη θεώρηση "
Μετόπη Ε.Π.Ε. 1978
3. ΠΕΠΕΛΑΣΗΣ Α. : "Αγροτική πολιτική και ανάπτυξη"
Παπαζήση 1976
4. ΑΒΔΕΛΙΔΗΣ Π. : " Θέματα αγροτικής οικονομίας"
Λιβάνης 1981
5. "Δομικές αλλαγές στην Αγροτική Οικονομία μας"
Μελέτες του Κέντρου Μαρξιστικών ερευνών
Σύγχρονη εποχή 1982
6. ΚΑΜΑΡΙΝΟΥ ΛΙΑΗ : "Γεωργία και Αναπτυξιακή διαδικασία
στην Ελλάδα"
Νέα Σύνορα
7. ΑΣΔΡΑΧΑΣ Σ. : "Μηχανισμοί της Αγροτικής Οικονομίας
στην Τουρκοκρατία (ΙΕ'-ΙΣΤ' αιώνας)
8. "Ε.Ο.Κ. - ΕΛΛΑΔΑ - ΜΕΣΟΓΕΙΟΣ"
Νέα Σύνορα 1978
9. "Θέματα Αγροτικής Πολιτικής"
Α.Τ.Ε. 1981
10. "Ιστορία της Ελληνικής Γεωργίας"
Α.Τ.Ε. Έκδοση Β' 1983
11. Αγροτικός Συνεργατισμός
Περιοδικό της ΠΑΣΕΓΕΣ (Ιούνιος 1986)
12. "Στοιχεία Εμπορικού Δικαίου"
Α. Πουλάκου - Ευθυμιάτου

13. "Εισαγωγή στο Δίκαιο" Φ. Παπαγιάννη
14. "ΑΓΡΟΤΙΚΗ" Έκδοση Α.Τ.Ε. - Τεύχος 14 - Φεβρουάριος '89
15. "L' AGRICULTURE GRECQUE" Α.Τ.Ε. - Ιανουάριος '88

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ	1
Ο ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΜΙΚΡΟΥ ΚΛΗΡΟΥ	4
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι.	
A. Η ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΚΛΗΡΟΥ ΣΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ	6
A.1. Οι αγρότες μέσα στο ανερχόμενο οθωμανικό κράτος	6
A.2. Το σύστημα της γαιοκτησίας	8
A.3. Η χρόνια Οθωμανική Κρίση και η εμφάνιση των τσιφλικιών	11
A.4. Το περιεχόμενο του θεσμού των τσιφλικιών	12
A.5. Συμπέρασμα - Ανακεφαλαίωση	15
B. Η ΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΚΛΗΡΟΥ ΣΤΟ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ	
B.1. Το πρόβλημα της γαιοκτησίας στο Νεοελληνικό κράτος.	16
B.1.1. Το ζήτημα των εθνικών γαιών.	20
B.1.2. Το πρόβλημα των τσιφλικιών στη Νεώτερη Ελλάδα	22
B.2. Η Αγροτική Μεταρρύθμιση και το Αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα, κατά την περίοδο 1917-1940	24
B.3. Συμπέρασμα - Ανακεφαλαίωση	26
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2.	
ΟΙ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΙΚΡΟΥ ΚΛΗΡΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΕΩΡΓΙΑ	
A. Μικρή έκταση και Πολυτεμαχισμός	27
B. Έλλειψη οριζόντιας και κάθετης οργάνωσης	30
Γ. Χαμηλό επίπεδο τεχνικής αποτελεσματικότητας	31

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3.

Η ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΜΙΚΡΟΥ ΚΛΗΡΟΥ

ΑΡΧΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ 32

- A. Αύξηση του μέσου μεγέθους του γεωργικού κλήρου 33
- B. Οριζόντια και κάθετη οργάνωση της γεωργικής παραγωγής 40
- Γ. Συνθετική αντιμετώπιση του προβλήματος 46
- Δ. Ο Αναδασμός σαν λύση του προβλήματος 47

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΕΟΚ 51

ΕΠΙΛΟΓΟΣ 56

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1 (Σημειώσεις) 57

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2 (Πίνακες) 60

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ 67

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ 69

